

پژوهش‌ها در معماری اسلامی ۵

شماره شایا: X 980 - 2382

فصلنامه علمی - پژوهشی
قطب علمی معماری اسلامی
سال دوم - شماره چهارم - زمستان ۱۳۹۳

الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر
محمد جواد مهدوی‌نژاد / محمد مشایخی / منیره بهرامی

بررسی تأثیر مفهوم «درخت طوبی» در شکل‌گیری گنبد‌های شاخص صفوی
هادی صفایی‌پور / غلامحسین معماریان / محمدرضا بمانیان

مفهوم ماندگاری در معماری اسلامی و مقایسه‌ی آن با مفهوم پایداری در معماری معاصر
فائزه شفیعیان داریانی / محمدرضا پورجعفر / علیرضا قبادی

باغ ایرانی - باغ شفاعت
شفابخشی طبیعت در نگاه اسلامی و محیط‌های درمانی
کریم مردمی / صدیقه میرهاشمی / کسری حسن پور

گونه‌شناسی الگوی چهارصفه در معماری ایرانی و سیر تحول آن
اسدالله جودکی عزیزی / سیدرسول موسوی حاجی / رضا مهرآفرین

بررسی ویژگی‌های فضای ورودی به عنوان مفصل و حریم بصری در عرصه‌های عمومی مجاور
نمونه موردی: بندر لافت
مهران علی‌الحسابی / ابوالفضل قربانی

بازخوانی اسناد کتیبه‌ای غیرمنقول در میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز
حسین اسمعیلی سنگری / وحید ایلائی

لیست داوران این شماره:

دکتر بهمن ادیب زاده، دانشیار دانشگاه شهید بهشتی
دکتر علی اسدپور، مدرس دانشگاه هنر شیراز
دکتر محمدرضا بمانیان، استاد دانشگاه تربیت مدرس
دکتر علی اکبر تقوایی، دانشیار دانشگاه تربیت مدرس
دکتر حیدر جهانبخش، استادیار دانشگاه پیام نور
دکتر مهدی خاکزند، استادیار دانشگاه علم و صنعت
دکتر محمدحسین ذاکری، استادیار دانشگاه شیراز
دکتر علی محمد رنجبر کرمانی، استادیار دانشگاه قم
دکتر محمدمنان رئیسی، استادیار دانشگاه علم و صنعت
دکتر حسن سجاذزاده، استادیار دانشگاه بوعلی همدان
دکتر اصغر مرادی، استاد دانشگاه علم و صنعت
دکتر ابوالفضل مشکینی، استادیار دانشگاه تربیت مدرس
دکتر غلامحسین معماریان، استاد دانشگاه علم و صنعت
دکتر صلاح الدین مولانائی، استادیار دانشگاه کردستان
دکتر مسعود ناری قمی، مدرس دانشگاه کاشان
دکتر بهزاد وثیق، استادیار دانشگاه صنعتی جندی شاپور
دکتر پریسا هاشم پور، استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز

نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی بر اساس مجوز کمیسیون نشریات
وزارت علوم تحقیقات و فناوری به شماره ۱۳۷۲۰۶/۱۸/۳ مورخ
۹۳/۷/۲۸ از شماره نخست دارای اعتبار علمی پژوهشی می باشد.

این مجله در پایگاه های (SID) و (ISC) نمایه می شود و
برنامه هایی در دست است که مجله در پایگاه (ISI) نیز نمایه شود.

مدیر مسئول: معاونت پژوهشی دانشگاه علم و صنعت ایران

سرمدیر: مهندس عبدالحمید نقره کار

مدیر داخلی: دکتر محمد منان رئیسی

ویراستار ادبی فارسی: سارا متولی، محمد نقی تسکین دوست

ویراستار ادبی انگلیسی: مجتبی حکیم الهی

کارشناس مجله: مهندس امیر حسین یوسفی / فلامعمارزنجانی

هیأت تحریریه:

دکتر سید غلامرضا اسلامی : دانشیار دانشگاه تهران
دکتر حسن بلخاری : دانشیار دانشگاه تهران
دکتر مصطفی بهزادفر : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر محمد رضا پور جعفر : استاد دانشگاه تربیت مدرس
دکتر مهدی حمزه نژاد : استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر اسماعیل شیعه : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر منوچهر طیبیان : استاد دانشگاه تهران
دکتر محسن فیضی : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر حمید ماجدی : دانشیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی
دکتر اصغر محمد مرادی : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر غلامحسین معماریان : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر فاطمه مهدیزاده : دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر محمدنقی زاده : استادیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی
دکتر علی یاران : دانشیار وزارت علوم تحقیقات ، فناوری

طراح جلد و صفحه آرا: مهندس امیر حسین یوسفی

قیمت: ۱۰۰۰۰ ریال

بازخوانی اسناد کتیبه‌ای غیرمنقول در میراث جهانی مجموعه بازار
تاریخی تبریز

حسین اسمعیلی سنگری*

عضو هیأت علمی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور و دانشجوی دکتری معماری اسلامی
دانشگاه هنر اسلامی تبریز (نویسنده مسئول)

وحید ایلائی**

کارشناسی ارشد مرمت و احیاء ابنیه و بافت های تاریخی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۸/۶ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۱۲/۲۰

چکیده:

کتیبه‌های غیرمنقول، به عنوان یکی از مهم‌ترین آثار و اجزاء اسناد تاریخی از ثروت‌های فرهنگی کشور عزیزمان ایران به شمار می‌روند که بر بخش‌های انتخاب شده‌ای از ابنیه‌ی تاریخی و بناهای شاخص نصب شده و همواره مورد توجه بوده اند. نقش کتیبه‌ها به عنوان ابزاری اساسی و مؤثر با دارا بودن مفاهیمی معنوی و کاربردی، در آشکار نمودن مضامین تربیتی و فرهنگی و همچنین هویت و اصالت بنا، بانی و تاریخ ساخت، نام استادکاران و هنرمندان و بسیاری از اطلاعات دیگر که نسبت به ارزش و موقعیت بنا متغیر بوده؛ حائز اهمیت می‌باشد. ویژگی‌های کتیبه‌های مذکور شرایطی را ایجاد نموده که تلفیق هنرهای دیگر را در خود نمایان می‌سازد که مهم‌ترین آن هنر خطاطی و خوشنویسی است که اهمیتش را در آیاتی که بر پیامبر اسلام نازل شده می‌توان پی گرفت. نخست در سوره عَلَق، اولین سوره نازل شده بر پیامبر که به انسان یادآور می‌شود برای اولین بار قلم را از که آموخته است (الذی عَلَّمَ بِالْقَلَمِ) و دوم در سوره قلم، سوگند به قلم و آنچه نویسد (ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ)؛ ذکر شده است. تحقیق حاضر قصد دارد با روش توصیفی-تحلیلی با استناد به مطالعات میدانی و تحلیل و تفسیر یافته‌ها با نگرشی بر اهمیت و ویژگی‌های خط و خوشنویسی در به اوج رساندن هنر کتیبه نویسی، پژوهشی در باب اسناد کتیبه‌ای غیرمنقول میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز داشته و مفاهیمی را که در دل آنها نهفته است بازخوانی کند.

واژه های کلیدی: اسناد کتیبه‌ای غیرمنقول، خط و خوشنویسی، بازار تاریخی تبریز.

پرسش‌های پژوهش

۱. آیا کتیبه‌های بازار تبریز از ویژگی‌های برشمرده در چکیده برخوردار می‌باشند؟
۲. مضمون و محتوای کتیبه‌های منتخب شده برای بازخوانی چه مفاهیمی را دارا می‌باشند؟
۳. چستی ارتباط مضامین کتیبه‌ها با عناصر معماری انتخاب شده برای آنها چه می‌باشد؟

مقدمه

بازار تاریخی تبریز با مساحتی بالغ بر بیست و هفت هکتار و بیش از صد و شصت عنصر معماری، به عنوان بزرگترین اثر ثبت ملی شده‌ی کشور و وسیع‌ترین مجموعه تاریخی مسقف به هم پیوسته آجری جهان (در سال ۲۰۱۰ میلادی با عنوان مجموعه بازار تاریخی تبریز - Tabriz Historic Bazaar Complex - در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده) می‌باشد. بازار تبریز در قالب یک بلوک شهری کامل (با دارا بودن مجموعه‌های مختلف تجاری، مذهبی، فرهنگی، آموزشی، بهداشتی، ورزشی، اقامتی و...) نمونه‌ای است منحصر بفرد از عناصر شهرسازی دوران اسلامی. آنگونه که بسیاری از مورخان و جهانگردان بنام، بر وصف آن برآمده و چنین گفته‌اند. مارکوپولو^۱ در نیمه دوم قرن هفتم ه.ق. (۱۲۷۱ میلادی) از گونه‌گونی کالاها و امتعه ساخت تبریز گزارش می‌دهد و از ثروت هنگفت نهفته در بازار آن [تبریز] اشاره می‌کند و در ادامه می‌نویسد: اصولاً ساکنان تبریز از راه داد و ستد و تهیه کالاها گوناگون روزگار می‌گذرانند (شفقی ۱۳۷۲). کلاویخو^۲ نماینده‌ی پادشاه اسپانیا که بین سال‌های ۸۰۶ الی ۸۰۹ ه.ق. به هنگام سفر به سمرقند از تبریز دیدن کرده؛ می‌نویسد: «چون از کاروانسراها خارج شویم به خیابان‌ها و بازارهایی می‌رسیم که در آنها همه‌گونه کالا فروخته می‌شود؛ در بازار پارچه‌های ابریشم و پنبه و تافته و ابریشم خام و جواهرات و همه‌گونه ظروف می‌توان یافت (کلاویخو ۱۳۶۳، ۲۵۴). اینها دو نمونه از توصیفات بیشماری است که در خصوص بازار تبریز به صورت مکتوب موجود است. گذشته از اسناد تاریخی، کتیبه‌های سنگی، گچی و کاشی در بخش‌های مختلفی از مجموعه بازار تاریخی تبریز وجود دارد که با

مضامین متفاوت، هویت و اصالت و موجودیت مجموعه را به اثبات می‌رسانند. دهخدا در لغت‌نامه آورده است که واژه‌های کتیبه‌ای به اصطلاح به نوشته‌ای اطلاق می‌شود که در حاشیه‌ی دور سردر عمارت‌ها، دیوار مساجد، مقبره‌ها، بقاع، گوشه‌های پارچه‌ای به مانند بیرق، جامه خانه کعبه، پوشش تکیه‌ها، اماکن متبرکه و غیره نگارش می‌یابد (دهخدا ۱۳۵۱، ج ۴۰: ۶۳)؛ گذشته از مفهوم لغوی، کتیبه‌ها در ذخیره‌سازی اطلاعات و انتقال افکار، اندیشه‌ها و تمدن بشری از نسل‌های گذشته به نسل حاضر نقش به‌سزایی داشته‌اند. لذا اهمیت توصیف شده، لزوم بازخوانی محتوای کتیبه‌های مجموعه بازار تبریز را به عنوان اسناد غیرمنقول در آن موجب گردید تا پژوهشی بر روی آنها صورت پذیرد که علاوه بر مستندنگاری، تحلیلی بر محتوا و مضامین آنها صورت گیرد.

۱. خط و خوشنویسی در کتیبه‌ها

به طور کلی آنچه که بیان‌کننده مفاهیم و مضامین موجود در یک کتیبه می‌باشد؛ از طریق هنر واسطه‌ای با عنوان «خط» نمایان شده است و در واقع هنر یا ابزاری است برای ثبت و نوشتن ذهنیات و تفکرات با استفاده از علائمی که به چشم آشنا هستند. در واقع بشر از لحظه‌ای که تلاش کرد آنچه را که می‌اندیشد نقش کند؛ قدم به دنیای خط و نگارش نهاد؛ از نقاشی‌های دیواری غارها تا خطوط هیروگلیف مصر باستان و روند تکاملی آن در گذر تاریخ تا ابداع خط و خوشنویسی و انتقال آن بر روی کتیبه‌ها. خطوط استفاده شده در کتیبه‌های ایرانی بر دو دسته تقسیم می‌گردند؛ خط در قبل از اسلام و خط در بعد از اسلام. نخست خطوط مختلفی از جمله میخی و پهلوی و اوستائی در ایران متداول بوده است که با ظهور دین اسلام نیاکان ما الفبا و خطوط اسلامی را پذیرا شده و آنرا به اوج خود رساندند. در اوایل قرن چهارم (سال ۳۱۰ ه.ق.) ابن مقله بیضاوی شیرازی با الهام از خطوط متداول اسلامی (خط کوفی و خط نسخ قدیم) خطوطی را به وجود آورد که به خطوط اصول معروف شدند و عبارتند از محقق، ریحان، ثلث، نسخ، رقاع و توقیع که در مکتوبات و نسخ خطی و کتیبه‌ها مورد استفاده واقع شدند. در این میان کتیبه‌های

مسجد به عنوان والاترین و مقدس‌ترین فضای معماری اسلامی مطرح می‌گردد که در عرصه مجموعه بازار تاریخی تبریز بیش از سی و پنج مورد به تفکیک مسجد- مدرسه، مسجد- مقبره، بقعه متبرکه و مسجد بنا شده است که در حدود بیست و دو درصد از مجموع عناصر بازار را تشکیل می‌دهند. فضای معماری مذکور به عنوان معماری مقدس، نقش بسیار مؤثری در عملکرد اجتماعی، تجاری، فرهنگی، تربیتی و مدیریتی بازار ایفا نموده است. در واقع اصول شریعت اسلام در باب نحوه‌ی تجارت، کسب و کار حلال، نحوه‌ی معاملات، شرایط وام و بدهی، تنظیم اسناد تجاری، رعایت حق الناس و حق الله، پرداخت خمس و زکات و بسیاری دیگر که همگی در آیات قرآنی ذکر گردیده است به اهالی بازار نطق می‌گردد؛ که به این موضوعات در کتیبه‌های موجود در بازار پرداخته شده است. مهم‌ترین و بزرگترین این مساجد، مسجد جامع شهرها بوده که اهمیت بسیار مهمی در شهرسازی اسلامی داشته و آن‌ها را در تزئینات کتیبه‌ای از دیگر مساجد، برجسته نموده است. مساجد واقع شده در بازار تبریز نیز از جمله نفیس‌ترین و مهم‌ترین تزئینات بنایی و کتیبه‌ای در سطوح خارجی و داخلی را به خود اختصاص داده‌اند. به هنگام بررسی فضاها در شهرسازی ایرانی-اسلامی و چگونگی چیدمان این فضاها، به وضوح می‌توان نقش اصلی مسجد جامع را مشاهده کرد که این مهم با دقت در مکان‌یابی و گزینش آن در بهترین نقطه شهر صورت می‌گرفت. در این خصوص، مسجد جامع به عنوان قلب تپنده‌ی شهر محسوب گردیده و به شکلی استادانه با دیگر فضاها کالبدی شهر تلفیق شده است. همین امر موجب شده در میان فعالیت‌های دیگر که حتی فعالیت‌های دنیوی را نیز شامل می‌گردیده (مانند بازارها) واقع شوند؛ که اولاً در تلطیف مادیت آن فعالیت‌ها ایفای نقش نموده و ثانیاً مبین و مفسر عدم جدایی دنیا و آخرت و وحدت معنویت و مادیت در تفکر و تعالیم اسلامی بوده اند (نقی زاده ۱۳۸۵، ۳۹۹). آنچه که در شهرسازی ایرانی-اسلامی دیده می‌شود؛ ارتباط تنگاتنگی است که در میان دو کالبد معماری (مسجد و بازار) موجود بوده و در این خصوص واضح‌ترین نمونه‌ی آن مسجد جامع و

تحقیق مورد مطالعه با نوع دوم این خطوط (خط در بعد از اسلام) در ارتباط می‌باشد. بنا به گفته‌ی پوپ^۲ «کتیبه‌ها که در پیچیدگی خطوط هیجان زیادی پدید می‌آورند؛ باید واقعاً در جای خود مورد بررسی قرار گیرند. آنها در مقام طرح ناب درخور بیشترین تحسین هستند؛ ولی در عین حال مسلمانان آنها را دارای خواصی باطنی می‌دانند» (پوپ ۱۳۸۶، ۱۵۹). در کتیبه‌نگاری آنجا که بحث خوشنویسی مطرح است؛ ساختار اثر بر اساس اصول دوازده‌گانه خوشنویسی («اول ترکیب، دویم کرسی، سیّم نسبت، چهارم ضعف، پنجم قوت، ششم سطح، هفتم دور، هشتم صعود مجازی، نهم نزول حقیقی، دهم اصول، یازدهم صفا، دوازدهم شان») (میرعماد ۱۳۷۱، ۷) سنجیده می‌شود و آنجا که بحث موقعیت مکانی در فضای معماری در میان است؛ ساختار کتیبه در هندسه‌ی معماری و تناسبش در کل مجموعه تعریف می‌گردد. در واقع، ساختار اصلی یک کتیبه بر اساس دو اصل تناسب و ترکیب شکل می‌گیرد (مکی نژاد، آیت اللهی و هراتی ۱۳۸۸، ۸۳).

در ادامه‌ی تحقیق، جهت شناخت و بررسی کتیبه‌های موجود در مجموعه بازار تاریخی تبریز به بازخوانی شکلی و محتوایی آنها و مضامینی که در متن کتیبه‌ها موجود است؛ پرداخته شده است. در بررسی‌های صورت گرفته از کتیبه‌ها با ذکر توصیفی از بنای مربوطه، به موقعیت نصب کتیبه و بازخوانی متون نوشته شده بر روی آن اشاره و نتایج تحلیل به دست آمده، ذکر خواهد گردید. پژوهش حاضر، به صورت میدانی و بازخوانی شکلی آن به روش چرمه برداری-تکنیکی برای برداشت اولیه طرح‌ها و نوشته‌های کتیبه‌ها و تزئینات وابسته به معماری- و در پایان به کمک نرم‌افزار رایانه‌ای صورت گرفته است. لازم به ذکر است با توجه به محدودیت حجم ارائه مطالب در مقاله حاضر، به بازخوانی کتیبه‌های مهم موجود در مجموعه بازار تاریخی تبریز بسنده شده است.

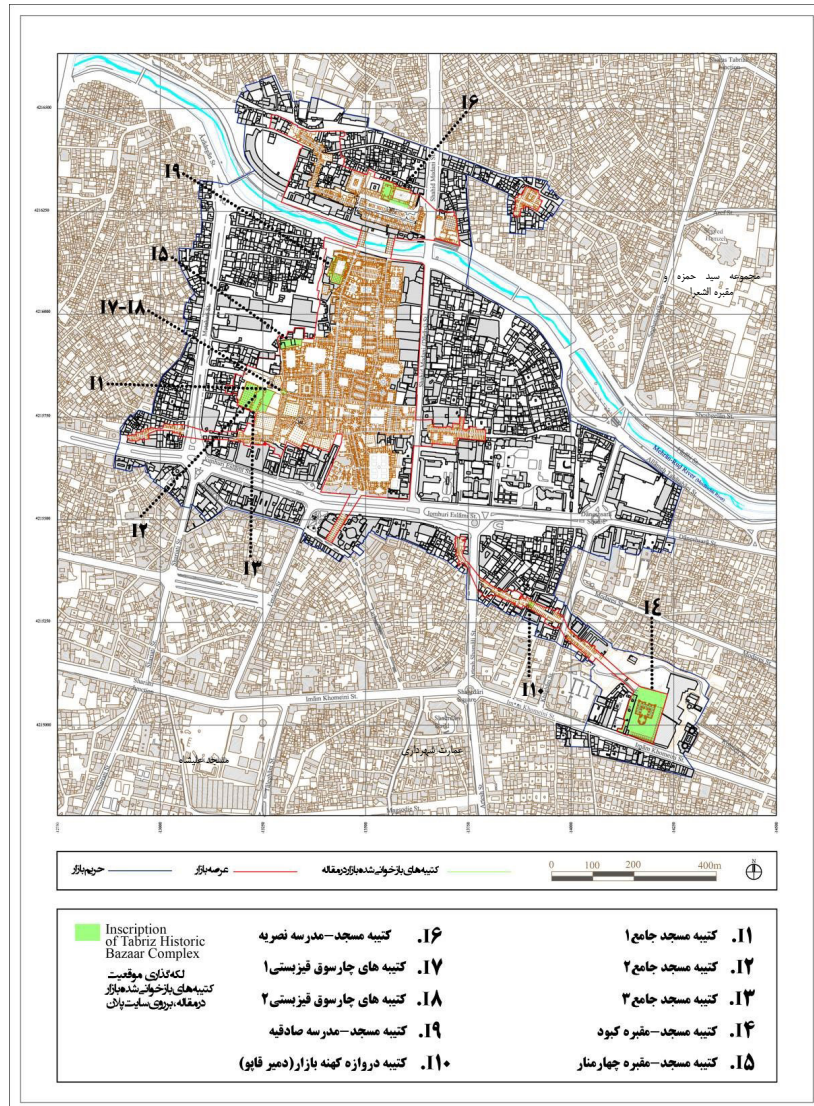
۲. بازخوانی کتیبه‌ها

در تقسیم‌بندی بناهای معماری اسلامی، مساجد از جایگاه منحصر به فرد و شاخصی برخوردار هستند. در این میان

پژوهش، جایگذاری شده است تا مکان هر کدام نسبت به عرصه‌ی مجموعه بازار تاریخی و جایگاه آنها در ساختار شهر تاریخی تبریز مشخص گردد.

بازار تاریخی شهر تبریز به شمار می‌آید که در این میان متون کتیبه‌های آن نیز تأییدکننده مطلب مذکور می‌باشد. در نقشه شماره ۱، موقعیت کتیبه‌های انتخاب شده برای

نقشه ۱. جایگذاری موقعیت مکانی کتیبه‌های بازخوانی شده مجموعه بازار تاریخی تبریز در مقاله، بر شهر تاریخی تبریز (مأخذ: نگارندگان)

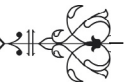
روند بررسی کتیبه‌ها با توصیف بنای مربوط به کتیبه آغاز و سپس با ارائه نقشه‌های بنا و آشنایی با موقعیت کتیبه مورد نظر به بازخوانی دقیق متن نوشتاری کتیبه پرداخته و در خاتمه هر بخش تفسیر و بسط مفاهیم هدف کتیبه، به بحث گذاشته خواهد شد.

قبل از شروع بازخوانی و تشریح متون کتیبه‌ها، اطلاعات و مشخصات کلی آنها که از یافته‌های حاصل شده از تحقیق حاضر به دست آمده؛ در یک جدول ارائه گردیده است تا در یک نگاه کلی به شناخت اولیه و جامع از کتیبه‌ها دست یافته و به تفسیر آنها در ادامه مقاله پرداخته شود (جدول ۱).

جدول ۱. مشخصات کلی کتیبه‌های بازخوانی شده مجموعه بازار تاریخی تبریز در مقاله (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	کتیبه	مکان کتیبه	نوع خط	خطا	تعداد سطر	قدمت	مضمون	ابعاد به متر	بخشی از بازخوانی کتیبه
۱	مسجد جامع ۱	سر درب ورودی از سمت صحن مسجد	ثلث	محمد مومن تبریزی	۱۵ سطر	۱۱۰۶ ه ق	فرمان سلطان اسماعیل صفوی جهت ممانعت از فساد در جامعه	۲/۰۵ * ۱/۵۸	
۲	مسجد جامع ۲	جرز غربی شبستان داخلی	ثلث	علاء الدین محمد تبریزی	۱۳ سطر	۹۷۲ ه ق	رویای صالحه شاه طحماسب صفوی	۱/۸۳ * ۱/۱۳	
۳	مسجد جامع ۳	محراب مسجد	کوفی تزئینی	—	۱ سطر به طول ۱۸/۸۰	دوره ایلخانی	آیات اول تا هفتم سوره مومنون	۱/۸۰ * ۱/۴۰	
۴	مسجد-مقبره کبود	ایوان ورودی مسجد	ثلث	نعمت الله ابن محمد البواب	۱ سطر	۸۷۲ ه ق	آیات هجده و نوزده سوره توبه	۰/۸۳ * ۱۰/۱۱ و ۸۳/۰ * ۱۲/۰۵	
۵	مسجد-مقبره چهار منار	راهروی ورودی مسجد (مکان امروزی آن)	نستعلیق	—	۳ سطر	۱۲۸۰ ه ق	مرمت و آبادانی مسجد	۰/۳۰ * ۰/۴۵	
۶	ارسن نصریه حسن پادشاه	سر درب ورودی مدرسه نصریه	ثلث	—	۹ سطر	دوره صفوی	دستور حاکم وقت جهت احترام به حقوق خصوصی شهروندان	۱/۸۴ * ۰/۸۴	
۷	چهار سوق قیزبستی ۱	پیشانی ایوان ورودی مسجد جامع از سمت چهارسوق	نستعلیق	برای کلمه بسم ا. و ثلث برای متن کتیبه	۱۲ سطر	۱۲۱۶ ه ق	بخشش مالیات بازاریان جهت رونق دادوستد	۱/۰۵ * ۱/۳۴	
۸	چهار سوق قیزبستی ۲	سه وجه ایوان ورودی مسجد جامع از سمت چهارسوق	نستعلیق	میرزا آقا	۱ سطر	۱۲۹۴ ه ق	ذکر اسامی چهارده معصوم علیهم السلام	۰/۳۰ * ۱/۶۳ و ۰/۳۰ * ۲/۸۹	
۹	مسجد-مدرسه صادقیه	قسمت سر درب ورودی از سمت بازار صادقیه	نستعلیق	—	۱ سطر	دوره صفوی	تمجید و ترویج عمل وقف و موقوفات	۱/۵۰ * ۰/۳۶	
۱۰	دروازه کهنه بازار (دمیر قاپو)	بخش سردرب از سمت کهنه بازار به رنگچی بازار	نستعلیق جلی	ملا هادی همدانی	۲ سطر	۱۱۹۴ ه ق	وصف حصار شهر و بانی آن	۰/۳۸ * ۳/۴۵	

۱-۲. کتیبه‌های مسجد جامع

مسجد جامع بازار بزرگ تبریز که بنیان آن به صدر اسلام برمی‌گردد به عنوان قدیمی‌ترین بخش هسته‌ی مرکزی شهر تاریخی تبریز در غرب مجموعه بازار واقع شده است. این مسجد از اوایل قرن هفتم هجری به جامع کبیر مشهور بوده است. نوع معماری آن تاق و چشمه بوده با پلان مستطیل شکل و کشیدگی شمالی-جنوبی به طول ۶۵ متر و عرض ۲۰ متر شامل ۸ تویزه و ۷ چشمه. پایه‌های آجری در بخش جنوبی به عرض دهانه ۱۰/۵ متر و در بخش

شمالی به عرض ۱۵ متر می‌باشد. دسترسی مسجد از طریق دو هشتی در جبهه شمالی آن ممکن می‌باشد. در قسمت جنوبی محرابی رفیع با کتیبه‌ای زیبا دورتادور قاب آن نقش بسته است. رویداد مهم تاریخی که در این مسجد به وقوع پیوسته است؛ اعلام مذهب تشیع به عنوان مذهب رسمی دولت و مملکت صفویان توسط شاه اسماعیل صفوی می‌باشد. مسجد دارای سه کتیبه‌ی باارزش است که به بازخوانی آنها پرداخته شده است.

جدول ۲. موقعیت مسجد جامع نسبت به عرصه و حریم (Core & Buffer Zone) مجموعه بازار و مکان کتیبه‌های آن بر روی پلان (مأخذ: نگارندگان)

			
موقعیت مسجد جامع نسبت به عرصه و حریم مجموعه بازار تاریخی تبریز	موقعیت مسجد جامع نسبت به فضاهای معماری همجوار (Zone F) آن	پلان مسجد و موقعیت کتیبه‌ها	نما و مقطع

۱-۲-۱. کتیبه شماره یک

کتیبه شماره یک مسجد جامع بر پیشانی ایوان ورودی (سردرب شمال شرقی) جای گرفته است. متن کامل بازخوانی شده کتیبه به قرار ذیل می‌باشد: «بسم الله الرحمن الرحیم حکم جهانمطاع شاه ملایک سپاه السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاه سلطان حسین الحسینی الموسوی الصفوی بهادرخان خلدالله ملکه^۴ و سلطانه^۵ شرف نفاذ^۶ یافت^۷ آنکه عالیجاه^۸ سالار سپه تفنگچی اقاسی و توپچی باشی و بیگلربیگی اذربایجان^۹ به شفقات بلا نهایات شاهانه مفتخر و مباهی بوده اند که چون از هنگامی که مهره انجم^۸ بر تخته زرنگار^۹ فلک ابگون^{۱۰} سیماب^{۱۱} نمون^{۱۱} بدست قضا چیده و کعبتین^{۱۲} عاج مزین جهت تحصیل نقد سیادت کونین^{۱۳} بنقش شش جهت گردیده و گنجور^{۱۴} گنجینه وجود بمؤدای حقانیت اقتضای^{۱۵} قل

اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُذَلِّقُ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ^{۱۶} [۱] درهم و دینار تمام عیار دولت اعتبار و زرده دهی^{۱۷} کذا پادشاهی و فرماندهی عرصه روزگار جهت این دودمان خلافت و امانت و خاندان نبوت و ولایت در مخزن درستی با کمال تردستی محفوظ و منبوط داشته^{۱۸} جهت ستایش این نعمت بیقیاس و ادای شکر این عارفه محکم اساس^{۱۹} در این عهد سعادت مهتد که عذرای دولت روز افزون در اغوش و لیلای سلطنت ابد مقرون^{۲۰} دوش بدوش و اولین سال میمنت مانوس و اوان شکفتگی گلشن امال عامه نفوس است^{۲۱} همت صافی طویت^{۲۲} معدلت گستر و ضمیر منیر^{۲۳} مهر اصابت شریعت پرور بحکم آیه وافی هدایه (الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ

که موجب عبرت دیگران گردد و ان عالیجاه و امراء تابعین بعلت وجوهات مزبوره چیزی باز یافت ننموده نگذارند که آفریده بدان جهت دیناری طمع و توقع نماید و خلاف کننده از مردودان درگاه الهی و محرومان شفاعت رسالت پناهی و مستحقان لعنت و نفرین ائمه طیبه صلوات الله علیهم اجمعین و ملائکه آسمان و زمین باشد.[۰] اهالی و اوباش را نیز از کبوتر پرانی و گرگ دوانی و نگاهداشتن گاو و قوچ و سایر حیوانات جهت جنگ و پرخاش که باعث خصومت و عناد و موجب انواع شورش و فساد است ممنوع ساخته،[۰] سدّ ان ابواب از لوازم شمردن دقیقه در استحکام احکام مطاعه و اشاعت اجرای اوامر شریفه فرو گذاشت نمایند.[۰] امرا و حکام تابعین انعالیجاه حسب المسطور مشارالیه هریک در الکاء متعلق خود بموجبی که مقرر فرمودیم بعمل آورده و از هر جوانب بر این جمله روند و رقم قضائیم معدلت مضمون را بر عموم خلائق خوانده بر سنگی نقش و بر در مساجد جامعه نصب نمایند و در این ابواب قدغن دانسته هر ساله رقم مجدد طلب بدارند و در عهده شناسند.[۰] تحریرا شهر شوال سنه ۱۱۰۶ ست و مائه و الف من الهجره النبویه مضمون رقم معدلت ابواب فوق که زلال مایعیست از چشمه سارسلاله خاندان صفوت و کرامت بوساطت عالیجاه رستم خان سالار سپه بمزارع امید کافه عبادالله فائض و بسی عالیقدر رفیع الشان و منیع المکان محمد نیکا برادر و نایب عالیجاه معظم الیه بر صخره صمّا^{۳۳} ترسیم گردید.[۰] قد تشرف بکتابتها محمد مومن التبریزی «(تصویر ۱). کتیبه‌ی حاضر، بر روی سنگ رخام با ابعاد ۱/۵۸ × ۲/۰۵ متر نفر شده است. با توجه به متن کتیبه، تاریخ آن به ۱۱۰۶ ه.ق. باز می‌گردد و شامل ۱۵ سطر می‌باشد. مضمون کلی کتیبه مشتمل بر فرمانی است از شاه سلطان حسین صفوی (دوره حکومت وی مابین سال‌های ۱۱۳۴-۱۱۰۵ ه.ق. به طول انجامیده) در اوایل دوره حکومتی خود به رستم خان سالار سپه و بیگلربیگی آذربایجان. نکته‌ی قابل توجه این کتیبه در بهره‌گیری از مفاهیم معنوی (کلام خدا، اعتقادات و باورهای دینی مردم) با هدف اصلاح امور و شرایط و اوضاع برهم ریخته جامعه آن روز است. دستور حکومتی با رجوع به آیات قرآنی و تفسیر آنها با اصول فقهی اسلام، توانسته

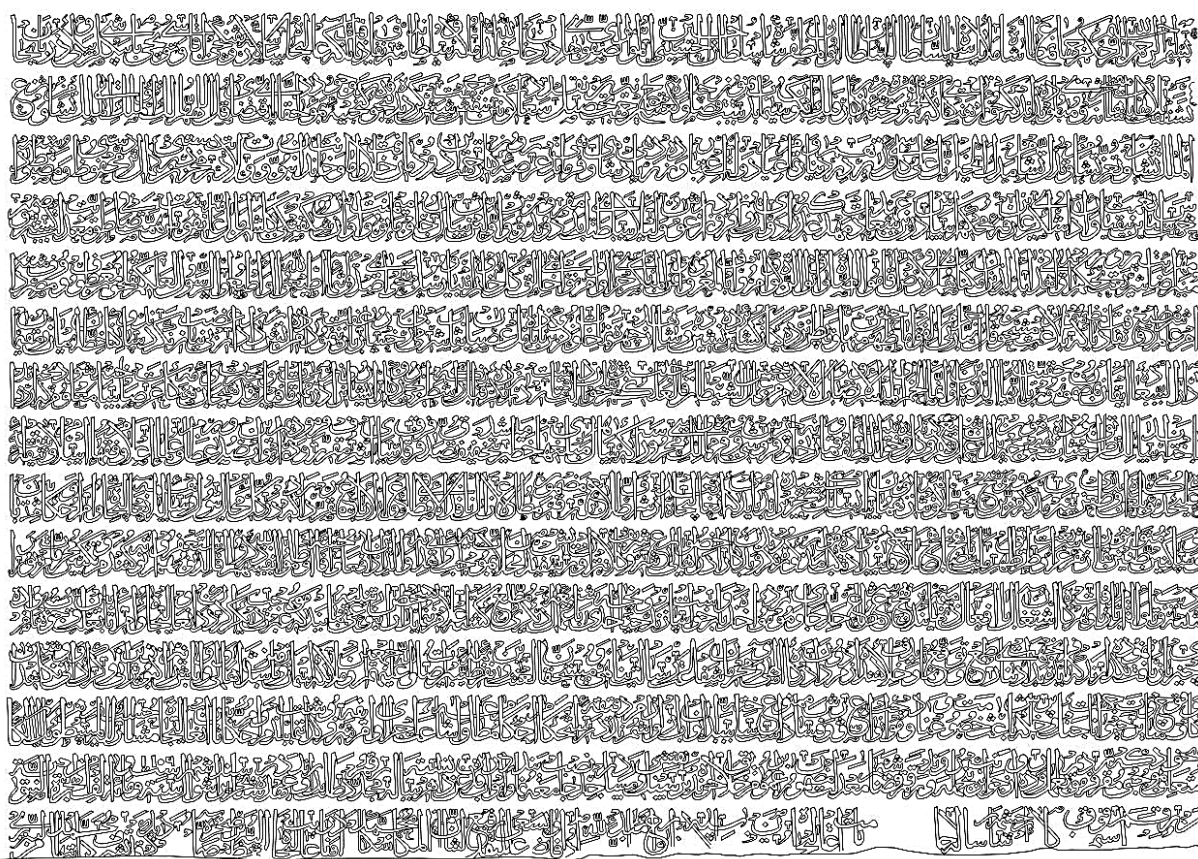
الْمُنْكَرِ^{۱۹}) باجرای اوامر و نواهی خالق کل و خاتم انبیا و رسل بفحوای صدق انتماء (وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ [تُرْحَمُونَ])^{۲۰} معطوف و مصروف داشته،[۰] امر عالم مطاع،[۰] شرف نفاذ یافت که بمضمون بلاغت مشحون^{۲۱} (قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ)^{۲۲} پرده گیان سترگشا پرده‌نشین و شاهدان چهره نما خلوت‌گزین بوده با نام^{۲۳} عصیان نقاب بی‌شرمی از رخسار عفت باز ننموده،[۰] دامن زن آتش غضب دادار بی نیاز نگردند و ساکنان خطه ایمان و مقیمان دارالسعاده ایقان^{۲۴} بمضمون حقیقت نمون (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ)^{۲۵} بالت قمار دست دراز نکرده قبل از آنکه شطرنجی زور اور[آور] روزگار ایشانرا مات ممت و فیل بند حیرت هیجان و هنگامه عرصات^{۲۶} ساخته معلوم شود که آنچه برده اند،[۰] باخته اند سالک طریق اجتناب بوده بهیچ وجه پیرامون ان عمل شنیع نگردند و کل وجوه بیت اللطف و قمار و چرس^{۲۷} فروشی و بوزه^{۲۸} فروشی ممالک محروسه را که هر سال مبلغ‌های خطیری می‌شد،[۰] بتخفیف تصدق فرق فرقدسای اشرف مقرر فرمودیم و در این ابواب صدور عظام و علماء اعلام و فقهاء اسلام وثیقه انیقه^{۲۹} علیحده مؤکده بلعن ابدی و طعن سرمدی که مزین و موشح بخط گوهر نثار همایون است بسلك تحریر کشیده اند،[۰] میباید که ان عالیجاه بعد از شرف اطلاع بر مضمون امر مطاع لازال نافذاً فی الاقطاع و الارباع مقرر دارد که در کل محال^{۳۰} تیول^{۳۱} [۰] همه ساله ان عالیجاه و امراء و حکام تابعین و ساکنین و متوطنین بقانون از هر شریعت غرّا و طریق اظهار ملت بیضاء منهج صلاح و سداد بوده مرتکب امور مذکوره نگردند و بدکاران در حضور امناء شرع شریف و کلائیتران و ریش سفیدان محلات بموجب ایه وافی هدایه (وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ)^{۳۲} توبه کنند و مرتکبین محرّمات مزبور را تنبیه و تادیب نمایند،[۰] و التزام بازیافته هرگاه اشتغال بان افعال ذمیمه^{۳۳} نمایند بر نهج شرع مطاع حدّ جاری و مورد مواخذه و بازخواست سازند و چنانچه احدی باعمال شنیعه دیگری مطلع گشته اعلام ننمایند انشخص را بنوعی تنبیه نمایند

کارهای زشت شده‌اند که بایستی به توبه روی آورده و از خداوند برای گناهان خویش طلب آمرزش کنند تا از این طریق رستگار شوند. همچنین اهالی اوباش از کیوت‌پرانی، گرگ‌دوانی، و نگاه‌داری از برخی حیوانات وحشی که باعث خصومت و فساد در جامعه است منع شده‌اند. در ادامه از والی شهر خواسته شده تا برای مورد عبرت واقع شدن دیگران، در حضور ریش‌سفیدان و بزرگان محلات شهر، بدکاران و مرتکبین به کارهای ممنوع، تنبیه گردند و تأدیب و حد شرعی اعمال آنها را به جا آورند. در پایان متن کتیبه از بیگ‌بریگی آذربایجان خواسته شده است تا این دستور را بر سنگی نقش کرده و بر در مسجد جامع نصب نمایند تا به رؤیت عموم مردم برسد. خطاط کتیبه نیز با توجه به متن بازخوانی شده، محمد مؤمن تبریزی از کیوت‌پرانی،

با صراحت اعمال زشت و ناپسند رواج یافته در جامعه را نهی کرده و حد شرعی را در خصوص مرتکبین جایز بدانند. در ابتدای کتیبه با اشاره به آیه ۲۶ سوره آل عمران، متذکر فرمانروایی پروردگار بر عالم هستی شده و از توانایی و قدرت الهی سخن گفته و در آیه ۴۱ از سوره الحج، از برپایی نماز و پرداخت زکات سخن به میان می‌آورد. با آیه ۳۳ سوره الاعراف، یادآور حرام بودن زشت‌کاری‌ها و گناهان آشکار و پنهان است. با آیه ۹۰ سوره المائده، کسانی که ایمان آورده‌اند؛ به اجتناب از برخی اعمال پلید توصیه می‌شوند و آنها را جزو کارهای شیطان می‌داند (قماربازی و فروش چرس (نوعی ماده مخدر) و بوزه (نوعی شراب) که مشاغل موجود در آن زمان بوده است)؛ و در سطرهای انتهایی با ذکر آیه ۱۳۵ از سوره آل عمران، رو به کسانی که مرتکب

تصویر ۱. بازخوانی کتیبه شماره یک مسجد جامع (ماخذ: نگارندگان)

نشستند و کف پای‌ها را نزدیک یکدیگر روبرو بر وجهی که کف بکف نرسیده بود نهادند،^{۴۱} پس رفتیم و پای راست انحضرت را میان بند پای مبارک وی و بند چاقشور بوسیدیم بعد از آن،^{۴۲} انحضرت برخواستند و فرمودند که این تمغاها^{۴۰} را که بخشیده‌ای بسیار خوب کردی و اظهار خوشنودی فرمودند،^{۴۳} و فرمودند که تتمه^{۴۱} را هم ببخش و فرمودند که ما از تو راضی ایم یا از تو راضی میشویم و بیادماند که از این دو عبارت کدام فرمودند بعد از آن فرمودند که روز بروز عمرت زیاد می‌شود و دولتت زیاد می‌گردد.^{۴۴} من عرض کردم که چون این امر مقبول شما است تتمه تمغاها را هم بخشیدم،^{۴۵} بعد از آن انحضرت غایب شدند بر وجهی که من ندانستم که چون غایب شدند لاجرم در روز پنجشنبه مذکور حسب الامر انحضرت صلوات الله علیه،^{۴۶} تتمه تمغاها^{۴۷} جمیع ممالک محروسه^{۴۸} را در اذربایجان و عراق و فارس و خراسان و شیروان و گیلان خصوصاً تمغای دارالضرب طلا و نقره که غایت بخشیده نشده بود موکد بلعنت نامه بخشیدیم و ثواب انرا بحضرات چهارده معصوم صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین هدیه کردم و ثواب این اهداء را بحضرت صاحب الامر صلوات الله علیه هدیه کردم.^{۴۹} بنا بر این باید که ابواب جمع دارالسلطنه تبریز و شوارع^{۴۳} ارضروم و عراق را که بمبلغ سه هزار و هشتصد و هفتاد پنج تومان هشتصد دینار در آن ملک جمع است از تاریخ واقعه مذکوره مسدود دانسته،^{۵۰} اصلاً طلبی از هیچ افریده نمایند و این بدعت سیئه را در آن ملک بدستور کل ممالک برطرف دانند.^{۵۱} مستوفیان عظام دیوان اعلی من بعد از دفاتر سنوات،^{۵۲} جمع انرا ننویسند و اسم و رسم انرا از صحایف دفاتر محو گردانند حاکم و اکابر دارالسلطنه تبریز مضمون حکم اشرف و اعلی را،^{۵۳} موکد بلعنت نامه دانسته یقین دانند که هرکس از مضمون ان تجاوز نموده،^{۵۴} من بعد بهر صیغه و عنوانی که باشد از ان ابواب چیزی گیرد و هرکس بدان رضا دهد و کسی که بر حقیقت ان مطلع شود معروض ندارد.^{۵۵} و انجماعت را بر وجهی سیاست خواهیم فرمود که باعث عبرت گیران گردد.^{۵۶} [فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ] ^{۴۵} [از جوانب بر این جمله روند و از فرموده عدول نوزند

گرگ‌دوانی، و نگاه‌داری از برخی حیوانات وحشی که باعث خصومت و فساد در جامعه است منع شده اند. در ادامه از والی شهر خواسته شده تا برای مورد عبرت واقع شدن دیگران، در حضور ریش‌سفیدان و بزرگان محلات شهر، بدکاران و مرتکبین به کارهای ممنوع، تنبیه گردند و تأدیب و حد شرعی اعمال آنها را به جا آورند. در پایان متن کتیبه از بیگلربیگی آذربایجان خواسته شده است تا این دستور را بر سنگی نقش کرده و بر در مسجد جامع نصب نمایند تا به رؤیت عموم مردم برسد. خطاط کتیبه نیز با توجه به متن بازخوانی شده، محمد مؤمن تبریزی می‌باشد.

۲-۱-۲. کتیبه شماره دو

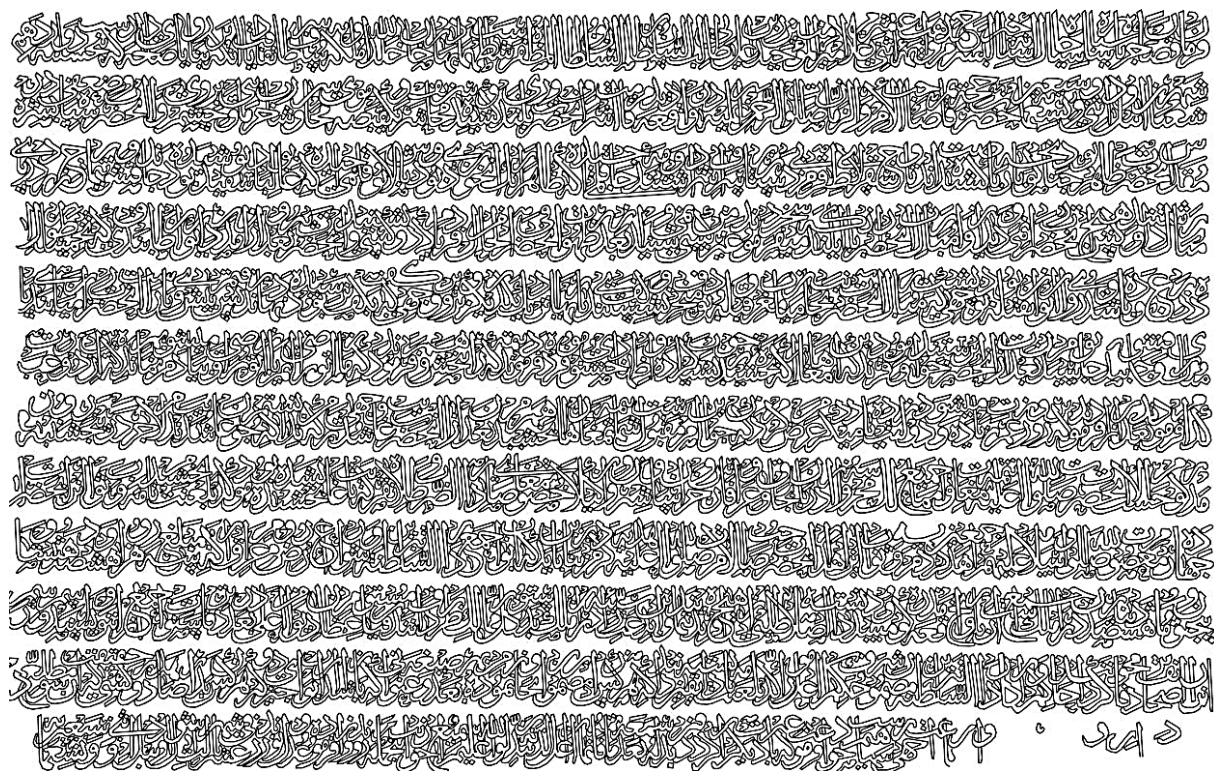
کتیبه شماره دو مسجد جامع کبیر، بر جرز توپزه گنبدخانه شمالی، در بخش غربی آن نصب شده است. متن بازخوانی شده کتیبه بدین شرح می‌باشد: «فرمان قضا جریان شاه ستاره سپاه خاک استانه [استانه] خیرالبشر مروّج مذهب ائمه اثنی عشر غلام امیرالمومنین حیدر علی بن ابیطالب السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاه طهماسب بهادرخان خلدالله ملکه و سلطانه،^{۵۷} شرف نفاذ یافت.^{۵۸} [آنکه [آن که] بنا برویای صالحه که در شب پنجشنبه دوازدهم شهر شعبان اودئیل اثنی و سبعین و تسعمائه حضرت حجه قائم صاحب الامر و الزمان صلوات الرحمن علیه را در واقعه دیدم،^{۵۹} قامت اشرف انحضرت [آن حضرت] بلند و روی کشیده و محاسن شریف یک قبضه و موی محاسن و شارب خرمائی و چشم و ابروی انحضرت سیاه و وضعی در بشره مقدس انحضرت ظاهر بود چنانچه ریاضت کشیده و تاج سقرلاط^{۶۰} قرمزی بی دستار بر سر اشرف داشتند و جامه قلمی اجیده^{۶۱} که ظاهراً رنگ ان نخودی بود و بالا پوش قلمی اجیده که غالباً سفید بود و چاقشور^{۶۲}،^{۶۳} تیماج^{۶۴} زرد در پای مبارک داشتند و هیچ کس انحضرت را نمی دید و آواز [آواز] مبارک انحضرت با اینکه بلند سخن می فرمودند غیر من کسی نمی شنید و بعد از ظهور انحضرت فی الحال من فریاد کردم و کسی نشنید و انحضرت بعد از بیرون آمدن در ایوان طاق هندی که تخمیناً طول ان ده زرع بوده باشد و روی ان ایوان قبله بود بوجهی که پشت مبارک انحضرت بجانب میان مغرب و قبله بود منحرف

وصف جلال و جمال و شکوه ایشان پرداخته و سپس از خشنودی ایشان در قبال بخشش تمغاها (مالیات و عوارض) توسط شاه تهماسب نوشته است و از توصیه‌ی ایشان به وی که بخشش تتمه تمغاها (باقی مانده مالیات‌ها) است خبر داده است. بر حسب امر، شاه تهماسب نیز چنین نموده و تتمه تمغاء جمیع ممالک محروسه (آذربایجان و عراق و فارس و خراسان و شیروان-در خراسان شمالی- و گیلان) مخصوصاً مالیات ضرب طلا و نقره را که به طور کامل بخشیده نشده بود به طور کامل بخشیده شدند. ثواب این کار را هم به چهارده معصوم (ع) و حضرت صاحب الامر (عج) هدیه نموده است. در ادامه به حاکم دارالسلطنه تبریز (به عنوان پایتخت اول سلسله صفویان) امر می‌کند تا بدهی‌هایی که مناطق همجوار بر دولت دارند نیز ستانده نشود و برخی از بدهی‌ها که در دفتر حکومتی ثبت شده بود؛ به هیچ وجه اخذ نگردد. در انتهای کتیبه هم با اشاره به آیه ۱۸۱ سوره بقره، در مورد اینکه هر کس وصیتی را بعد از شنیدنش تغییر دهد؛ گناهی مرتکب شده است؛ به

فی عشر ثالث شهر شوال اودئیل اثنی و سبعین و تسعمائه کتبه علاء الدین» (تصویر ۲).

این کتیبه بر روی سنگ مرمر به ابعاد $۱/۱۳ \times ۱/۸۳$ متر در ۱۳ سطر که به خط ثلث به تحریر در آمده در شوال سنه ۹۷۲ ه.ق. نقر شده است. لازم به ذکر است که قدمت این کتیبه ۱۳۴ سال قبل‌تر از کتیبه شماره ۱ مسجد جامع کتابت شده است. مضمون کتیبه فرمانی است از طرف زمامدار کشور در دوره صفویان، شاه تهماسب اول (دوره حکومت وی مابین سال‌های ۹۸۳-۹۳۱ ه.ق. به طول انجامیده). مفهوم کلی این کتیبه نشان از اعتقادات عمیق دینی زمامداران حکومت وقت که بنیان گذار مذهب تشیع در کشور می‌باشند- و اداره حکومت بر پایه اصول و احکام اسلامی است. متن بازخوانی شده کتیبه دربرگیرنده‌ی شرح حال رؤیای صالحه‌ی ایشان است که حضرت صاحب الامر (عج) را در رؤیای خود در شب پنجشنبه دوازدهم ماه شعبان همان سال ملاقات کرده و آن حضرت توصیه‌هایی بر وی نموده اند. در ابتدای متن کتیبه شاه تهماسب به

تصویر ۲. بازخوانی کتیبه شماره دو مسجد جامع (مأخذ: نگارندگان)

متن بازخوانی شده محتوای کتیبه به قرار ذیل می‌باشد:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ [۱] الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ [۲] وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ [۳] وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ [۴] وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ [۵] إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ [۶] فَمَنْ أَتْبَعِيَ وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ [۷]»^{۲۶} بخش نوشتاری کتیبه شامل آیات اول تا هفتم سوره مؤمنون می‌باشد. بشارت از رستگار شدن محقق مومنان و آنان که در نمازشان خشوع می‌ورزند و همچنین زکات می‌پردازند؛ مفهوم کلی کتیبه می‌باشد که در مجموع دارای ۳۸ کلمه بوده و کلمه «اللغو» در مرکز و محور عمودی محراب و کلمات «حافظون» و «للزکاه» در

تصویر ۳. کتیبه‌ی شماره سه مسجد جامع (مأخذ: نگارندگان)

محراب واقع شده‌اند. یکی از مهم‌ترین نکات قابل توجه این کتیبه، هماهنگی و نظام پیوسته‌ای است که از نظام

مسئولان حکومتی در رابطه با اجرای کامل حکم صادر شده، سفارش می‌کند و در خاتمه متذکر می‌شود که در صورت تجاوز هر کس از مضمون دستور، به گونه‌ای با او برخورد خواهد شد که باعث عبرت دیگران شود. خطاط کتیبه استاد علاء الدین محمد تبریزی^{۳۵} از استادان بزرگ خط ثلث، می‌باشد.

آنچه که در محتوای بازخوانی شده دو کتیبه قبلی مشهود است؛ نشان از اهمیت فضایی و مکانی مسجد در میان مردم در شهرهای اسلامی دارد. در این خصوص پروفسور آرتور ایهام پوپ نیز ذکر کرده: «مسجد یک نهاد سیاسی دارای اثر بنیادی و وظایف متعدد بود. فرمان‌های شاه، اعلان جنگ و بسیج، وضع مالیات و لغو آن در مسجد اعلام می‌شد.» (پوپ ۱۳۷۳، ۷۷) با دقیق شدن در نقش فضای مسجد می‌توان پی برد که تجلی اصول و ارزش‌های اسلامی در کالبد شهر را بر عهده داشته و هدایت انسان به کمال معنوی و روحانی را به عنوان نقش عملکردی خود، ایفا می‌نموده و انتقال مفاهیم اسلامی در هیئت کالبدی خود به کمک معماری مذهبی ممکن شده است.

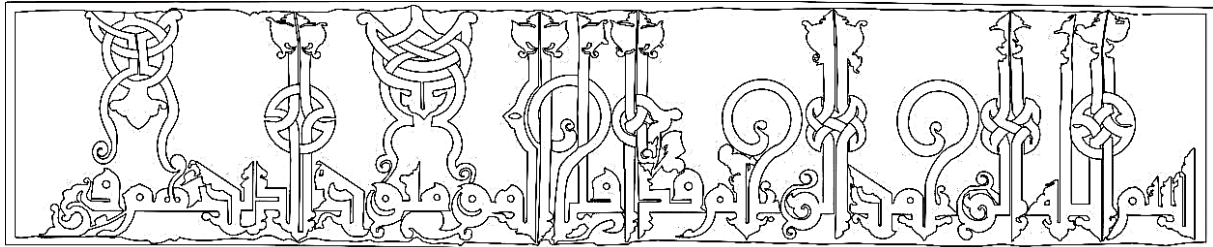
۲-۱-۳. کتیبه شماره سه

کتیبه شماره سه مسجد جامع کبیر، بر حاشیه محراب رفیع آن نقش بسته است. قدمت این محراب به دوره‌ی ایلخانی مربوط بوده و دارای ویژگی‌های هنری خاص خود می‌باشد. محراب حاضر یکی از پرکارترین کتیبه‌های محرابی را در خود جای داده است؛ کتیبه‌ای منحصر بفرد و با طرح و اجرای عالی، با ترکیبی از خط کوفی و نقوش اسلیمی، که مانند دیگر محراب‌های باقیمانده از این دوره، با گچ اجرا شده است. محراب دارای ابعادی مستطیل شکل با دو تاق نما و قوسی در وسط و یک کتیبه‌ی اصلی در پیرامون می‌باشد. ابعاد طول این کتیبه هجده متر و هشتاد سانتیمتر و عرض آن یک متر و چهل سانتی‌متر است. خط کتیبه دارای دو کرسی، یکی در وسط محور طولی و یکی در ۱/۴ قسمت پایینی محور عمودی است. خط کتیبه ترکیبی از کوفی گره‌دار با اجرای برهشته است و هماهنگی مناسبی با تزئینات اسلیمی دارد. به علت آسیب دیدن بخش‌هایی از محراب، نام استاد و هنرمند آن نامعلوم می‌باشد (تصویر ۳).

از سه نظام خطی، هندسی و گیاهی که در آن هماهنگی بسیار مناسبی بین این عناصر ایجاد شده است (تصویر ۴).

کلامی و نظام گیاهی فراتر رفته و به سمت یک وحدت کلی حرکت می کند (مکی نژاد، آیت اللهی، و هراتی ۱۳۸۸). این کتیبه مجموعه ای است به هم پیوسته و تشکیل شده

تصویر ۴. بازخوانی بخشی از متن نوشتاری کتیبه شماره سه مسجد جامع (کتیبه قاب محراب) (مأخذ: نگارندگان)

معماری ویژه تلفیقی آن، بیشتر به خاطر کاشیکاری معرق، معقلی (تلفیق آجر و کاشی) و اجرای نقوش پرکار در آن می باشد که زینت بخش سطوح داخلی و خارجی بنا بوده و با توجه به این عظمت و زیبایی فوق العاده، و رنگ غالب تزئینات آن به فیروزه و لاجورد، لقب فیروزه اسلام یافته است. برای دسترسی به داخل مسجد کبود بایستی از جبهه شمالی بنا که ایوانی رفیع و در شأن فیروزه اسلام می باشد؛ عبور کرد.

۲-۲. کتیبه ایوان ورودی مسجد- مقبره کبود
بنای تاریخی، مذهبی مسجد کبود که در جنوب شرقی عرصه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز واقع شده است؛ از آثار ارزشمند دوره قراقویونلوها می باشد که به دستور جهانشاه بن قره یوسف و به سرکاری عزالدین قاپوچی بنا گردیده است. ساختمان آن با استناد به کتیبه برجسته سردرب به سال ۸۷۰ هجری قمری به اتمام رسیده است. خصوصیت بارز و شهرت وافر مسجد کبود در کنار

جدول ۳. موقعیت مسجد- مقبره کبود نسبت به عرصه و حریم (Core & Buffer Zone) مجموعه بازار و مکان کتیبه های آن بر روی پلان (مأخذ: نگارندگان)

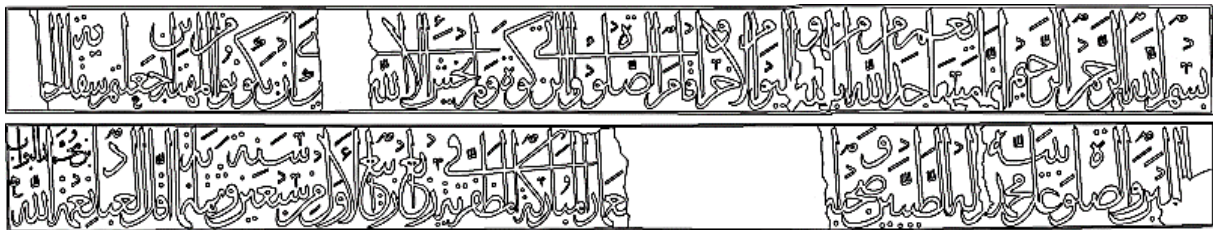
موقعیت مسجد- مقبره کبود نسبت به عرصه و حریم مجموعه بازار تاریخی تبریز	موقعیت مسجد کبود نسبت به فضاهای معماری همجوار (Zone J) آن	پلان مسجد و موقعیت کتیبه	نما و مقطع

موقعیت آن نیز مکانی است که قبل از ورود به مسجد قابل رؤیت باشد. در بخش پایانی متن نوشتاری کتیبه به عمارت مظفریه- (نام دیگر مسجد کبود) نیز اشاره شده است. متن کتیبه به «نعمته الله بن محمد البواب» خطاط و معرق کار و احتمالاً طراح نقوش تزئینات مسجد کبود، که از هنرمندان برجسته خوشنویس آذربایجان بوده، درج شده است (تصویر ۶). به گفته‌ی پوپ در کتاب معماری ایران، نعمت الله بن محمد البواب، بنا بر کتیبه سردرب، معمار بنا نیز بوده است (پوپ ۱۳۷۳، ۲۰۳). کتیبه‌های ارسن نصریه حسن پادشاه (واقع در بخش شمالی بازار) نیز حاصل دست‌رنج همین هنرمند بوده است. لازم به ذکر است قسمت‌هایی از کتیبه به هنگام وقوع زمین‌لرزه‌های تاریخی تبریز از بین رفته است.

کتیبه‌ی مذکور به خط ثلث بر قوس ایوان به صورت کاشی معرق کاری شده و آن را به زیبایی آراسته است. متن بازخوانی شده محتوای کتیبه به این قرار می‌باشد: «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ [۱۸] أَجَعَلْتُمْ سَفَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ [۱۹]» (تصاویر ۵ و ۶). متن بازخوانی شده کتیبه، آیات هجده و نوزده سوره توبه می‌باشد. مفاهیم هدف از انتخاب این آیات را می‌توان از دیدگاه احکام تربیتی اسلامی دانست که مردم را به آباد کردن و مرمت مساجد تشویق می‌کند و به تبع آن در حفظ و حراست چنین فضاهای مقدس کوشا باشند.

تصاویر ۵ و ۶. بازخوانی بخش‌های باقیمانده کتیبه‌ی معرق ایوان شمالی مسجد کبود (مأخذ: نگارندگان)

وضع موجود بنا با پلان مربع شکل، شامل سردرب ورودی، گنبد آجری با چهار مناره بر گوشه‌های بنا، که علاوه بر وجه تسمیه اثر که به چهار منار مشهور می‌باشد؛ و محوطه اطراف آن نیز در گذشته به همین اسم (محل چهارمنار) نامیده شده است. در بخش زیرزمین دارای سرداب مقبره‌ای اجرا شده و محل قبور اصلی است.

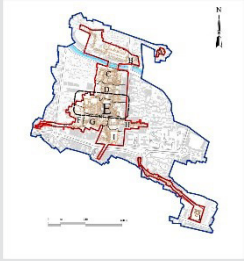

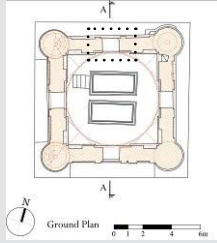
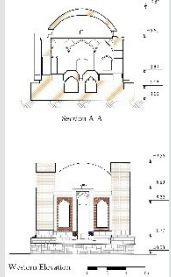
متن محتوایی تنها کتیبه‌ای که در این مجموعه موجود می‌باشد؛ به این قرار می‌باشد: «صرف تعمیر جدید این بقعه مبارکه [،] بحسب الامر سرکار^{۴۸} نواب عالیه حاجی شهزاده دامت شوکتها مرحمت مرضیه و غفران پناه^{۴۹} نواب^{۵۰} نایب السلطنه مرحوم ابن فتحلی شاه قاجار طاب الله ثراه^{۵۱} [*] اتمام پذیرفت ۱۲۸۰» (تصویر ۷). متن کتیبه در سه سطر و با خط نستعلیق کتابت شده و اندازه آن ۰/۴۰×۰/۳۰ متر

۲-۳. کتیبه‌ی مسجد- مقبره چهار منار

این بنا در محله قدیمی چارمنار و بخش غربی مجموعه بازار (مجاور شمالی سرای میرزا ابوالحسن) واقع شده است؛ که با عنوان مسجد- مقبره (در دو قسمت مجزا) چهارمنار یا چهارقبرها نامیده می‌شود. بر اساس کاوش‌های میدانی صورت گرفته، گنبد و مقبره‌ی این مجموعه با مجوز حکمای روادی در اواسط قرن پنجم هجری قمری (سال ۴۵۰ ه. ق.) احداث و در سردرب آن به زبان عربی و با خط کوفی نگاشته شده است. با الحاق بناهای دیگری از جمله مسجد در دوره‌های بعد، مجموعه معماری با ارزش شکل می‌گیرد که با توجه به تخریب‌های حاصل از زلزله‌های پی در پی تبریز، بارها بازسازی شده است. گنبد و مقبره‌ی اصلی مربوط به دوره قاجار است ولی بقایایی از دوره سلجوقی بنا نیز باقی‌مانده است. بقایای کالبد و

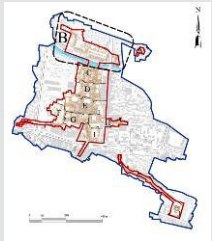

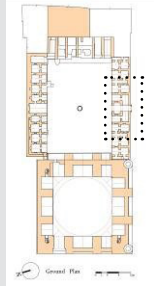
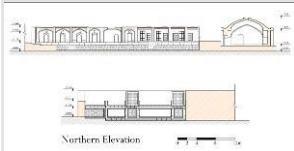
جدول ۴. موقعیت مسجد- مقبره چهارمنار نسبت به عرصه و حریم (Core & Buffer Zone) مجموعه بازار و مکان کتیبه‌ی آن بر روی پلان (مأخذ: نگارندگان)

			
موقعیت مسجد-مقبره چهارمنار نسبت به عرصه و حریم مجموعه بازار تاریخی تبریز	موقعیت مسجد-مقبره چهارمنار نسبت به فضاهای معماری همجوار آن (Zone E)	پلان مقبره و موقعیت کتیبه	نما و مقطع

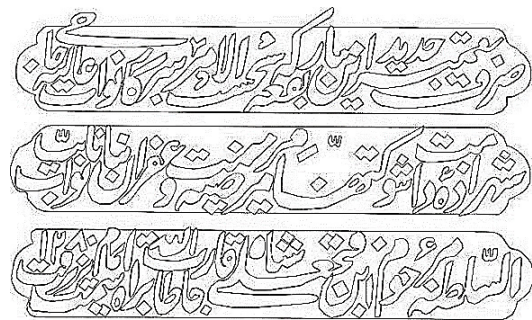
دین اسلام) که در آیات قرآنی نیز به آن اشاره شده است؛ لذا مؤمنین در آبادانی خانه‌های خدا که به عنوان معماری مقدس می‌توان از آن نام برد؛ همیشه پیشقدم بوده‌اند.

می‌باشد. محتوای آن مربوط به تعمیر و بازسازی بنا در دوره قاجار و در سال ۱۲۸۰ هجری قمری توسط شاهزادگان منسوب به فتحعلی شاه قاجار می‌باشد. با توجه به اهمیت موضوع آباد کردن مساجد (به عنوان کار خیر و پسندیده در

جدول ۵. موقعیت ارسن حسن پادشاه نسبت به عرصه و حریم (Core & Buffer Zone) مجموعه بازار و مکان کتیبه‌ی آن بر روی پلان (مأخذ: نگارندگان)

			
موقعیت ارسن حسن پادشاه نسبت به عرصه و حریم مجموعه بازار تاریخی تبریز	موقعیت ارسن حسن پادشاه نسبت به فضاهای معماری همجوار آن (Zone B)	پلان ارسن حسن پادشاه و موقعیت کتیبه	نما و مقطع

۲-۴. کتیبه‌ی ارسن نصریه حسن پادشاه این مجموعه در بخش شمالی بازار و در قسمت بالای رودخانه میدان چایی واقع شده است. این مجموعه در ابتدای شکل‌گیری به نام صاحب‌آباد معروف بوده و در برخی کتب تاریخی از آن به عنوان مجموعه حسن پادشاه نام برده‌اند. منظور از حسن پادشاه همان اوزون حسن از فرمانروایان سلسله آق قویونلو - اواسط قرن نهم ه.ق. - می‌باشد. او

تصویر ۷. بازخوانی کتیبه‌ی مسجد-مقبره چهار منار (مأخذ: نگارندگان)

نظر کیمیا اثر داشته تدبیر منزل را که اهم مهمام در این بود تقدیم فرمود[۴] و سکنه حوزه دارالسلطنه تبریز بواسطه نزول نوازل^{۵۶} که الحق اشد العذاب است و غایه[غایت] اضطراب[۵]، روی نموده بعواطف بی دریغ پادشاهانه آن اقتضای کرد که فرمان جهان مطاع عالم مطیع لازال نافذا فی اقطار الربع المسکون[۵]، بجهت رفع نزول منازل ایشان از ممکن مراجع[*] برین نهج نافذ گردید که فرمان همایون شرف نفاذ یافت تا بوقوف غلامان شاه حسین خان و عبدالله خان بر آنکه چون همواره نیّت خیر افاضت^{۵۷} [*] بر فراغت عباد و امنیت بلاد ممالک محروسه مصروفست [مصروف است] و درین ولا چنان به مسمع^{۵۸} جلال رسید که مردم دارالسلطنه ی تبریز را تفرقه ی تمام از نزول عساکر^{۵۹} نصرت فرجام در مسکن ایشان رسیده و می‌رسید و از این معنی بغایت متضرراند؛ بنابراین مرحمت و مقّر فرمودیم که از [*] اصلا هیچ افریده را [*] اعظام^{۶۰} [*] بر حیان کرام و عزیزان و قوشچیان و بساولان و بکاولان^{۶۱} [*] یحبان و تفنگچیان و ایلچیان و انیده و بریوند و غیره و ذلک[۵] از کل تاجیل در خانها و منازل ایشان نزول نکنند [*]» (تصویر ۸). کتیبه اشاره شده در ابعاد $۰/۸۴ \times ۱/۸۴$ ، در ۹ سطر و به خط ثلث نقر شده است. مفهوم کلی بازخوانی شده کتیبه پس از توصیف زمامدار وقت، با توجه به هدف کتیبه که جزو احکام تربیتی و رفتاری محسوب می‌شود؛ با اشاره به آیات ۲۷ و ۲۸ سوره نور، در خصوص رعایت حریم خصوصی در رابطه با منازل مسکونی، که توصیه نموده به هنگام ورود به خانه‌ای ابتدا کسب اجازه نموده و در صورت دادن اجازه، داخل شوید و در غیر اینصورت وارد خانه نشده و بازگردید و یادآور می‌شود که بدانید خداوند به هر کاری و هر رفتاری که می‌کنید آگاه است. در ادامه‌ی متن به دلیل بروز برخی از مصیبت‌های وارده بر اهالی دارالسلطنه تبریز در آن زمان و کاهش امنیت مردم توسط عساکر (جمع عسکر؛ سربازان، لشکرها) به تمامی مقامات و مسئولین شهر خطاب و دستور داده که هیچ کسی اجازه و رخصت داده نمی‌شود تا به منزل و مسکن کسی وارد شود. دو نکته در خصوص کالبد کتیبه مورد بحث قابل به ذکر است؛ مهم‌ترین آن داشتن تردید در خصوص مکان فعلی

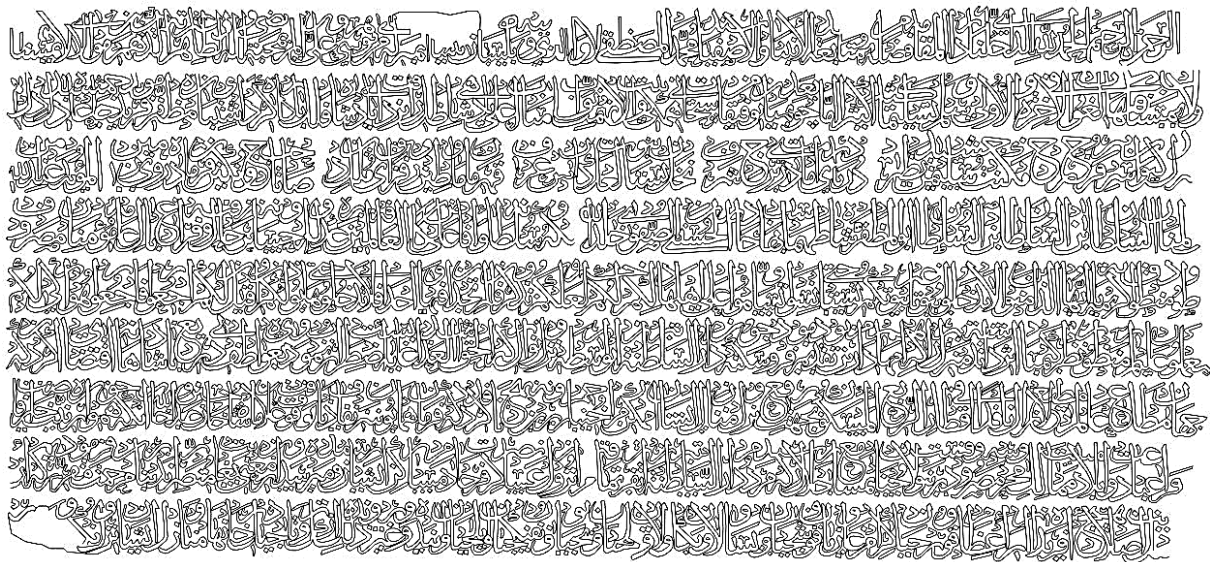
در میدان صاحب آباد، مسجد و مدرسه و خانقاهی عظیم عمارت کرده بود؛ همه با سنگ رخام و کاشی‌های معرق (نادر میرزا ۱۳۷۳، ۱۰۹). مجموعه مذکور امروزه شامل یک میدان بزرگ با پلان مستطیل شکل و کشیدگی شرقی- غربی با چهار بنا در جهت‌های اصلی، عمارت نصریه در شمال میدان، بنای صاحب الامر در شرق، راسته بازار مسگران و پل بازارها در جنوب و ورودی بازارچه شتربان در شرق میدان واقع شده اند. ارسن نصریه حسن پادشاه، با عملکرد حکومتی و مذهبی ایفای نقش می‌کرده است. کتیبه موجود بر سردرب مجموعه در دوره‌های بعد از تاریخ ساخت بنا و در دوره فرمانروایی شاه تهماسب اول صفوی نقر شده است. بازخوانی متن کتیبه بدین شرح می‌باشد: «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي احلنا دارالمقامه^{۵۲} من فضله بمتابعه سيد النبياء و سيد الاصفيا محمد المصطفى الاببر و الذي وصف و صيه بلسان نبينا انت منى بمنزله هرون من موسى^{۵۳} و على المرتضى بمحبه و اله و عترته الطاهرين الذين هم من موالاتي لايمسنا فيها نصب و لايمسنا فيها لغوب في الاخره و الاولى و سلم تسليمنا كثيرا كثير[۵]. اما بعد چون بميامن توفيقات سبحانی همگی نیت و الاتهمت نواب [*] کامیاب اعلى پادشاهی ظل رایت یزدانی پادشاه فلک بارگاه گردون اشتباه، مظفر موید فرید جمشید جاه[۵]، عادل دل [*] منزل کیوان سریر فرخ رخ[۵]، جمشید مکت سلیم نظر | در دریای امامت[۵]، دری برج شرف | نخل بستان نبوت[۵]، لعل کان من عرف | قهرمان ماء و طین[۵]، رونق فضای ملک دین | صاحب تاج و نگین[۵]، فرمان ده روی زمین | الموید من عند الله [*] | الملک المنان[۵]، السلطان بن السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاه طهماسب بهادرخان الحسنی الصفوی خلد الله [*] و سلطانه و افاض علی کافه العالمین بره و عدله و احسانه برتر فیه حال و فراغ بال عامه مومنان مصروف و معطوف بود[۵]، [منطوق^{۵۴} آیه کریمه یا ایها الذین آمنوا لا تدخلوا بیوتنا غیر بیوتکم حتی تستأنسوا و تسلموا علی أهلها ذلکم خیر لکم لعلکم تذکرون] [آیه(۲۷)] فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى لَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ [آیه(۲۸)]^{۵۵} منظور

مجموعه نصب شده، بسیار است. نکته‌ی دیگر، نبود تاریخ دقیق نقر کتیبه و اسم خطاط آن نیز دلیلی بر کامل نبودن کالبد کتیبه و تغییر پیدا کردن مکان آن می‌باشد.

آن است؛ که با توجه به داشتن ترک عمیق در بخش میانی کتیبه و همچنین ناقص پایان یافتن متن آن، احتمال اینکه از محل دیگری به این قسمت انتقال داده و بر سردر

تصویر ۸. بازخوانی کتیبه‌ی ارسن نصریه حسن پادشاه (مأخذ: نگارندگان)

طول آن ۱۰۵ متر و عرض آن حدوداً ۵ متر می‌باشد و ارتفاع آن بین ۵/۷۰ تا ۶/۳۰ متر در طول راسته تغییر می‌کند که از تکرار تاق چشمه‌های کلمبو بوجود آمده است. دو کتیبه در بالای ایوان ورودی مسجد جامع از سمت چهارسوق وجود دارد که در ادامه بحث به بازخوانی متن و مضمون این دو کتیبه می‌پردازیم:

۲-۵. کتیبه‌ی چهارسوق قیزبستی بازار (ایوان ورودی مسجد جامع از سمت بازار)

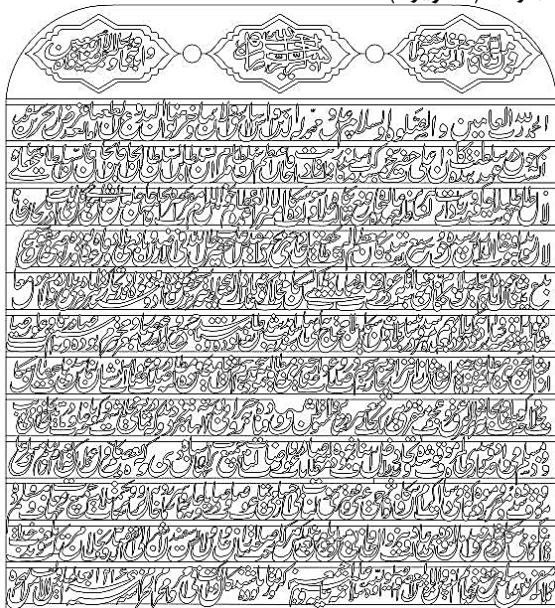
قیزبستی بازار در قسمت مرکزی بازار واقع شده است و دارای امتدادی شرقی- غربی می‌باشد. این بازار از غرب به محل تلاقی بازار مسجد جامع و بازار صفی و ورودی شرقی مسجد جامع و از غرب به بازار بلور فروشان ختم می‌شود.

جدول ۶ موقعیت چهارسوق قیزبستی نسبت به عرصه و حریم (Core & Buffer Zone) مجموعه بازار و مکان کتیبه ی آن بر روی پلان (مأخذ: نگارندگان)

موقعیت چهارسوق قیزبستی نسبت به عرصه و حریم مجموعه بازار تاریخی تبریز	موقعیت چهارسوق قیزبستی نسبت به فضاهای معماری همجوار آن (Zone E)	پلان چهارسوق قیزبستی و موقعیت کتیبه‌ها	مقطع - نما

عوارضات و مالیات من جمیع الجهات از ایشان نموده]، حتی مساعده^{۷۳} که بعضی حکام و عمال بعنوان ظلم از ایشان میگرفتند]، موقوف شده و مقرر فرموده که تمامی سادات کرام]، سکان شهر و نواحی غنی و فقیر سوای مالیات حسابی از تمامی عوارضات و صادرات و خانه شمار و سرشمار و خانه نزول و سایر تحمیلات من جمیع الجهات معاف و مسلم بود تا اینکه تمامی سکان شهر در مهد امن و امان آسوده بدعی دولت بیزوال خاقانی مشغول باشند و من بعد]، هر کس که از صاحب اختیاران و عاملان و ریش سفیدان شهر الی انقضاء الدهر^{۷۴} بخلاف این مرتکب شوند]، بلعنت خدا و ملائکه مقربین و انبیاء مرسلین خصوصا خاتم النبیین والائمه المعصومین صلوات الله علیهم اجمعین گرفتار بوده باشند و کان ذلک فی آخر شهر محرم الحرم سنه ست عشر بعدالماتین و الالف من الهجره» (تصویر ۹).

تصویر ۹. بازخوانی کتیبه ی عمودی چهارسوق قیزبستی (مأخذ: نگارندگان)

خطوطی که در کتابت این کتیبه استفاده شده عبارتند از خط نستعلیق برای کلمات درون کادر سطر اول در بالای کتیبه، و خط ثلث برای متن اصلی کتیبه که در دوازده سطر نقر شده است. ابعاد کتیبه $۱/۳۴ \times ۱/۰۵$ متر می‌باشد. با توجه به بازخوانی متن کتیبه، مضمون آن عبارت است

۲-۵-۱. کتیبه عمودی
 «و من بدله بعد ما سمعه فعلیه لعنه الله و ملائکتہ»
 «بسم الله الرحمن الرحيم» «و انبیائہ و رسوله و الائمہ صلوات الله علیهم اجمعین» الحمد لله رب العالمین والصلوه والسلام علی محمد و آله الذین اسسوا اساس الحق و الایمان و خربوا بنیان البدع والطغیان اما بعد غرض از تحریر این کلمات آنست که چون در عهد سلطنت بندگان اعلیحضرت جمشید شوکت اسکندر مکانت دارا رتبت خاقان اعظم سلطان مکرم السلطان بن السلطان والخاقان بن الخاقان السلطان فتحعلی شاه لازال ظلّه ظلیلا نوبت حکومت و ریاست دارالسلطنه تبریز بعهده عالیجاه رفیع جایگاه جلالت و شوکت دستگاه امیر الامراء العظام عمدہ الخوانین الکرام مقرب الحضرة الخاقانیه خان جلیل الشان بیگلر بیگی کل ممالک آذربایجان(احمد خان)^{۶۲} لازال مویدا بتوفیقات الدارین رسیده و چون طبع شریف معظم له طالب تحصیل دعای خیر بجهه ذات مقدس اعلیحضرت ظل الله فی الارضین و آبادی بلاد و رفاه عباد بوده و راضی بشیوع و استمرار بدع^{۶۳} نمیباشد و چون در ایام سلاطین و حکام سابق بجهت آنکه در عوارضات و صادرات^{۶۴} مملکتی بسکان محلات و کوچه و باغات دارالسلطنه تبریز بنچه^{۶۵} مشخص نموده و داد و ستد مینموده اند]. بتجار تبریز که آبادی بلاد و نظام امور معاش عباد و وفور امتعه^{۶۶} و اقمشه^{۶۷} و سایر ادویه که در بلاد بعیده بهم می‌رسد و در سایر بلاد نیست و سکان این بلاد محتاج به آنها می‌باشند به سبب آمد شد این طایفه بوده و می‌باشد و در جمیع امصار^{۶۸} و اعصار^{۶۹} معزز و محترم بوده و باسم صادرات و عوارضات از ایشان چیزی مطالبه نمی‌نمودند بنچه باسم ایشان معین نموده مطالبه صادرات و عوارضات از ایشان می‌نمایند و باین جهات سکان محلات و کوچه باغات و تجار تبریز ببلاد عراق و عجم متفرق و هریک از تجار معتبر شهر در سایر بلاد متوطن و شهر از رونق افتاده و رو به خرابی گذاشته لهذا مقرر فرمودند که در تمامی محلات شهر و کوچه باغات و در مابین تجار غریب و بومی و مسلم و ذمی^{۷۰} داد و ستد و صادری بالمره^{۷۱} موقوف شده و تجار را داخل اصناف نموده]، مطالبه صادرات و

از فرمانی از فتحعلی شاه قاجار در اوایل دوره فرمانروایی وی (۱۲۵۰-۱۲۱۲ ه.ق.) که در سال ۱۲۱۶ هجری قمری. کتیبه با یاد و نام خداوند و ذکر صلوات بر پیامبر خاتم شروع شده است. طبق بازخوانی صورت گرفته؛ مفهوم هدف کتیبه جزو دسته بندی احکام مدیریتی، فرهنگی قرار می گیرد که در آن زمامدار وقت به بیگلربیگی آذربایجان (احمد خان) دستور می دهد تا مالیات جاری و عوارض صادرات را از تجار و کسبه بازار تبریز و هر آنکس که در رونق تجارت شهر نقش داشته؛ بخشوده شود. دلیل این سیاست به جهت جلوگیری از متفرق شدن تاجران و بازاریان به سایر شهرها ذکر شده و علت آن را سنگینی مالیات دانسته اند. در ادامه توضیح می دهد که این امر موجب کساد شدن کسب و کار و داد و ستد مابین تجار غریب و بومی و مسلم و ذمی (مالی که اهل کتاب به دولت اسلامی می پردازد) به شکل بالمره (به یکباره) شده است. در سطرهای انتهایی کتیبه، از عدم پرداخت هرگونه هزینه ای به عنوان مالیات به دولت سخن به میان آورده و از عدم دریافت عوارض از خانه ها در بخش های فقیر و غنی نشین شهر اشاره کرده است. در پایان کتیبه برای عملی شدن این حکم، خطاب به ریش سفیدان و عاملان و صاحب اختیاران شهر، که اگر غیر از آنچه که دستور داده شده عمل نمایند؛ مورد نفرین و لعن خداوند و ملائکه و انبیاء قرار خواهند گرفت. اجرای این حکم بی شک در بازگرداندن تجار و کسبه به دارالسلطنه تبریز و رونق تجاری آن، نقش به سزایی می توانست داشته

۲-۵-۲. کتیبه افقی (کتیبه نواری در سه وجه ایوان ورودی)

باشد. این کتیبه در بخش زیرین کتیبه عمودی و بر پایه سه وجه نیم گنبد بخش ایوان ورودی مسجد جامع از سمت قیابستی بازار نصب شده است. متن بازخوانی شده متن آن به این صورت می باشد: «بسم الله الرحمن الرحيم اللهم صل على النبي المصطفى محمد و المرتضى على و البتول فاطمه و السبطين الحسن و الحسين و صل على زين العباد على و الباقر محمد و الصادق جعفر و الکاظم موسى و الرضا على و التقي محمد و النقی علی و الزکی العسکری الحسن و حجتک القائم المنتظر المظفر المرتضى المهدی الهادی صلوات الله و سلامه عليهم اجمعين / در سنه ۱۲۹۴ کتبه الحقیقه میرزا آقا» (تصویر ۱۰). کتیبه حاضر در یک سطر و در سه قسمت جداگانه به عرض ۰/۳۰ متر و طول های ۱/۶۳ و ۲/۸۹ و ۱/۵۹ متر می باشد. متن کتیبه جزو دسته بندی مفاهیم معنوی محسوب می شود که در آن ذکر اسامی چهارده معصوم علیهم السلام به خط نستعلیق درشت و زیبا، روی قطعاتی از سنگ های جدا با حواشی خطوط مزین به نقوش اسلیمی می باشد. تاریخ این کتیبه به سال ۱۲۹۴ ه.ق. باز می گردد که در حدود هفتاد و هشت سال از کتیبه عمودی بالای خود متأخرتر است. کتابت آن را میرزا آقا خوشنویسی نموده است.

تصویر ۱۰. بازخوانی کتیبه افقی چهارسوق قیابستی (مأخذ: نگارندگان)

۲-۶. کتیبه ی مسجد - مدرسه صادقیه

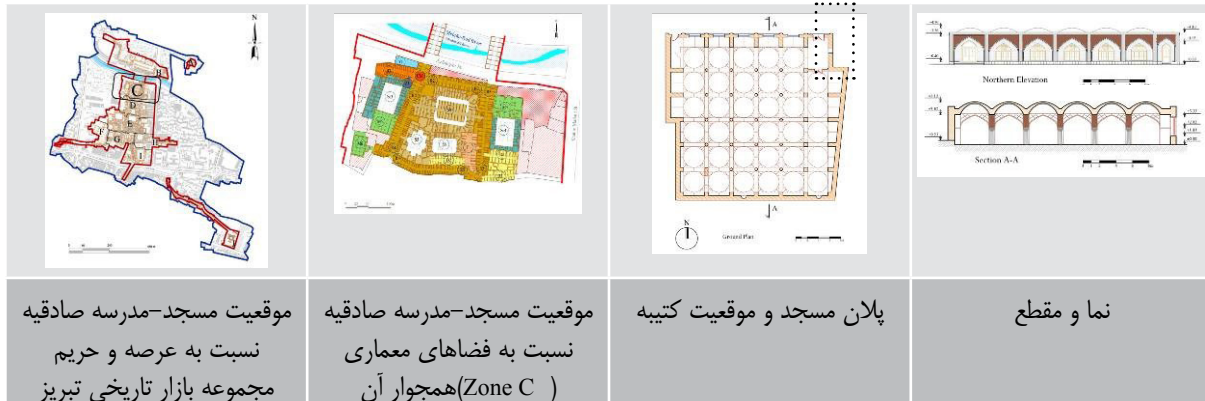
این بنا در راسته بازار صادقیه و در همجواری بازارچه یخچال واقع شده است. بنای این مسجد در سال ۱۰۶۸ ه.ق. به هزینه میرزا محمد صادق - پسر صدرالدین محمد مستوفی - به انجام رسیده است (کارنگ ۱۳۵۱،

۳۵۶). شبستان مسجد بیست ستون سنگی و سی گنبد آجری داشته است. صحن مسجد در بخش شمالی آن قرار دارد و یک مدرسه دوره معاصر بر روی بقایای حجره های اطراف صحن احداث شده است. دسترسی اصلی مسجد از راسته بازار صادقیه می باشد که به وسیله دو مغازه الحاقی

در طرفین آن اشغال شده است، با عبور از این ورودی به واسطه یک ایوان رفیع به صحن مسجد-مدرسه رسیده و بر هر دو مکان دسترسی خواهیم داشت.

جدول ۷. موقعیت مسجد-مدرسه صادقیه نسبت به عرصه و حریم (Core & Buffer Zone) مجموعه بازار و مکان کتیبه‌ی آن بر روی پلان (مأخذ: نگارندگان)

دوم) می‌باشد. با توجه به کامل نبودن کتیبه تغییر مکان اصلی آن، مشخص است که فقط قسمت انتهایی کتیبه در دست می‌باشد و قسمت ابتدای آن یا از بین رفته و یا به مکان دیگری منتقل شده است. از همین بخش باقی مانده به وضوح می‌توان دریافت که مفهوم هدف کتیبه اشائه و ترویج عمل وقف و تمجید از کسانی است که به این عمل رو آورده‌اند و موقوفاتی از خود بر جای گذاشته‌اند و این خود نشان از تدبیری هوشمندانه در جهت تدوین برخی از احکام مدیریتی و فرهنگی در جامعه آن دوره از حکومت اسلامی دارد.

متن بازخوانی شده‌ی تنها کتیبه‌ای که در این مسجد یافت شده است از این قرار می‌باشد: «محمد صادق ابن المرحوم السعید صدر الدین محمد»، «وقفه الله تعالی لما و (... و كان ذلك في سبع وستين الف سنه» (تصویر ۱۱). کتیبه مذکور با ابعاد $۱/۵۰ \times ۰/۳۶$ متر که در قسمت ورودی دهلیز شرقی مسجد، به عنوان نعل درگاه از آن استفاده شده است؛ فقط بخشی از کتیبه اصلی است و با خط نستعلیق خوشنویسی شده است. آنچه که از باقیمانده متن کتیبه بر می‌آید؛ اشاره به بانی مسجد-مدرسه و موقوفه بودن آن توسط میرزا محمد صادق در سال یکهزار و شصت و هشت هجری قمری (دوره صفویان، در زمان حکومت شاه عباس

تصویر ۱۱. بازخوانی کتیبه یافت شده از مسجد-مدرسه صادقیه (مأخذ: نگارندگان)

تنها دروازه‌ای که با حفظ اصالت اصلی در بخش جنوب شرقی بازار باقی مانده است؛ دروازه کهنه بازار می‌باشد. طرح آن به صورت یک طاق سنگی با دو مناره پوشیده از کاشی‌های کبود منقوش و کتیبه‌دار، که بر بالای آن روی

۷-۲. کتیبه‌ی دروازه کهنه بازار (دمیر قاپوسی)
پس از آخرین زلزله مهیب شهر تبریز در سال ۱۱۹۴ هجری قمری، حصار شهر توسط نجفقلی خان (بیگلربیگی) حاکم وقت شهر احداث شد که دارای نه دروازه بوده است.

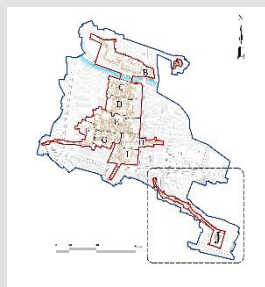
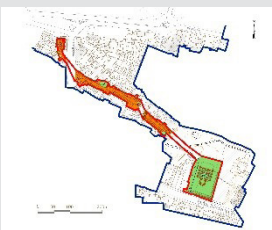
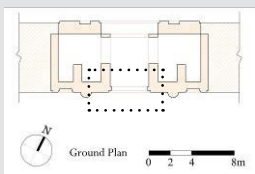
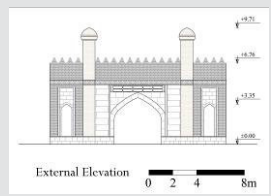

اسمعیلی (۱۳۸۵، ۱۰۲). با توجه به توسعه کالبدی شهر در دوره قاجاریه، دروازه مذکور در میان دو راسته بازار کهنه و رنگچی بازار واقع شد و جزو بدنه بازار گردید. دلیل محفوظ ماندنش از تخریب نیز همین امر می باشد.

قطعه سنگی مرمر با خط نستعلیق جلی، ابیاتی در وصف شهر به صورت برجسته حجاری گردیده است. در طرفین این سنگ نبشته‌ها، نقش شیر و با زنجیری در گردن که بر درخت سرو بسته شده، حجاری شده است (عمرانی و

جدول ۸. موقعیت دروازه کهنه بازار نسبت به عرصه و حریم (Core & Buffer Zone) مجموعه بازار و مکان کتیبه‌ی آن بر روی پلان (مأخذ: نگارندگان)

			
موقعیت دروازه کهنه بازار نسبت به عرصه و حریم مجموعه بازار تاریخی تبریز	موقعیت دروازه کهنه بازار نسبت به فضاهای معماری همجوار آن (Zone J)	پلان دروازه و موقعیت کتیبه	نما

تصویر ۱۲. بازخوانی کتیبه‌ی دروازه کهنه بازار (معروف به دروازه خیابان / دمیر قاپو (درب فلزی)) (دمیر قاپو در بازار کهنه) (مأخذ: نگارندگان)

مجدد شهر تبریز، بعد از ویرانی آن در آخرین زلزله مهیب صورت گرفته در سال ۱۱۹۳ ه.ق. دارد. احداث این حصار توسط بیگلربیگی^{۸۱} نجفقلی خان، حاکم وقت تبریز و در سال ۱۱۹۴ ه.ق. صورت گرفته است. دروازه حاضر در زمان احداث به عنوان دروازه شرقی باروی شهر و در بخش انتهایی رنگچی بازار واقع شده بود؛ که با توجه به اهمیت نقش تجاری بازار تبریز در دوره‌های تاریخی، موجب امتداد راسته بازار شده و امروزه این دروازه در میان دو راسته بازار رنگچی و کهنه بازار قرار گرفته است.

متن بازخوانی شده کتیبه که به صورت اشعاری نقر شده بر پیشانی سردرب دروازه است؛ به این صورت می باشد: «چو گشت از گردش چرخ جفا کیش / اساس قلعه تبریز بر باد / خدیو^{۷۴} معدلت^{۷۵} آیین نجف خان / که داد و عدل داد اندر جهان داد / بنای قلعه بنهاد از نو / که مثلش کس ندارد در جهان یاد / سکندروار سدی بست محکم / که باشد حصنی^{۷۶} از یاجوج^{۷۷} حساد^{۷۸} / بتاریخش رقم زد کلک^{۷۹} نسبت^{۸۰} / ز نو سد سکندر گشته آباد / ۱۱۹۴ [هجری قمری]» (تصویر ۱۲). کتیبه مذکور در پنج بیت به صورت عمودی با ابعاد ۰/۳۸ × ۳/۴۵ متر که به خط نستعلیق خوشنویسی شده؛ توسط ملا هادی همدانی کتابت شده است. متن کتیبه اشاره به احداث باروی شهر و آبادانی

نتیجه‌گیری

کتیبه‌ها به عنوان شناسنامه مستند کالبد و هویت یک بنای تاریخی به شمار می‌روند که با توجه به اهمیت بنا، کاربری بنا، موقعیت قرارگیری آن نسبت به ابنیه همجوار، نوع کتیبه به لحاظ مضمون، فرم و جنس و مکان نصب و... قابل ارزیابی می‌باشند. با توجه به پرسش‌های آغازین پژوهش که جهت تألیف مقاله حاضر در راستای شناخت دقیق‌تر و کسب آگاهی بیشتر بر روی کتیبه‌های مجموعه بازار تاریخی تبریز صورت گرفت؛ نتایج ارزنده‌ای حاصل گردید.

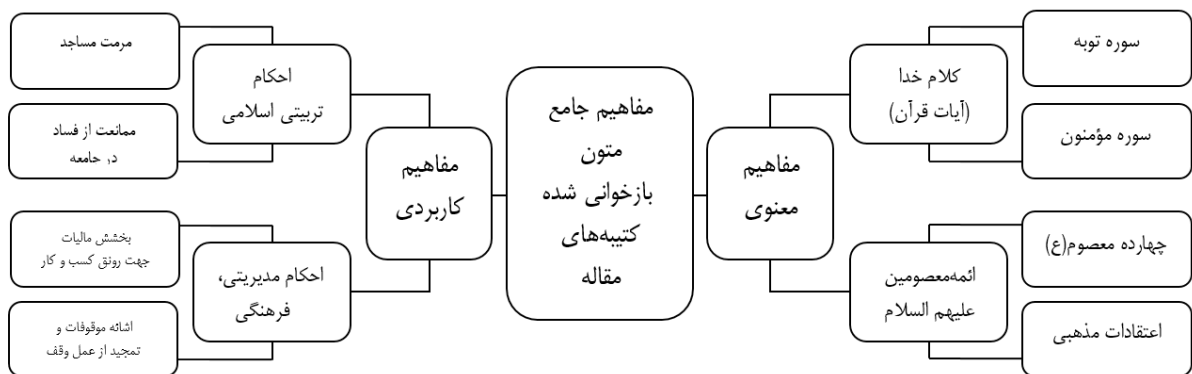
کتیبه‌هایی که مورد بازخوانی و بررسی قرار گرفتند؛ مشخصات و ویژگی‌های مطرح شده در بخش آغازین مقاله را دارا بوده و حاوی اطلاعات بسیار مهم و ارزشمندی در ارتباط با جامعه زمان کتابت کتیبه می‌باشند. در این میان بهره گرفتن از ویژگی‌ها و اصول و قواعد خط زیبا و خوش‌نویسی شده در متن اکثر کتیبه‌ها، نسبت به میزان اهمیت آنها رابطه‌ای مستقیم داشته است. بدین شکل که در کتیبه‌هایی با مضمون فرمان و دستورات حاکمان وقت، رعایت اصول و قواعد خوشنویسی و استفاده از بهترین نوع آن در متن کتیبه‌ها قابل تفکیک است و در به وجود آوردن کتیبه‌ها سعی نموده‌اند تا از بهترین هنرمندان دوره خود و عالی‌ترین شیوه‌ها و تکنیک‌ها و مقاوم‌ترین مصالح، بهره گرفته شود و با توجه به اهدافی که از کتابت کتیبه‌ها وجود داشته، اطلاعات متن آنها نیز تدوین می‌شده است. با تدقیق در مفاهیم تفسیر شده از بازخوانی متون کتیبه‌ها (یافته‌های تحقیق حاضر)، می‌توان آنها را در قالب دو گروه دسته‌بندی کرد؛ گروه اول، مفاهیم معنوی و گروه دوم، مفاهیم کاربردی را در بر می‌گیرند و هر گروه خود نیز به زیرگروه‌ها و بخش‌های جزئی‌تر تقسیم می‌شوند (نمودار ۱). با ترسیم دیاگرام تحلیلی مفاهیم مذکور به وضوح می‌توان پی به وجود اصول و نظم و ترتیبی دقیق برد؛ که هوشمندانه در مدیریت شهرهای دوران اسلامی به کار گرفته شده است و برای محقق شدن آن اهداف با بهره‌گیری از اصول اولیه و پایه‌ای دین مبین اسلام با تلفیقی مدبرانه (در مفاهیم معنوی و مفاهیم کاربردی) هم

در مسائل اخروی و هم در مسائل دنیوی سمت و سوی متعالی را در پیش روی جامعه قرار داده‌اند. در ارائه این اهداف، نقش هدایت‌گران شریعت اسلام یقیناً مؤثر بوده و قابل تحسین می‌باشد که به عبارتی دیگر نقشی از عالم معنا را در جهان مادی متجلی ساخته و می‌سازند. در این میان معماری مذهبی به عنوان یک کل و کتیبه‌ها به عنوان جزئی از آنها، توانسته‌اند با کارکردی دوگانه هم در ذات وجودی خود و هم با کلماتی که در خود دارند؛ تجلی‌بخش خداوند در فضای معماری اسلامی گردند. جهت تشریح بیشتر موضوع مطرح شده، به اهم مضامین به دست آمده از بازخوانی‌های صورت گرفته پرداخته شده است. مضمون کتیبه شماره یک مسجد جامع، شامل فرمانی است از شاه اسماعیل صفوی در راستای وضع قوانینی برای ممانعت و اصلاح فساد موجود در شهر آن زمان و یا مضمون کتیبه موجود در چارسوق قیزيستی اشاره به بخشش مالیات‌ها توسط حاکم وقت به جهت احیاء و اصلاح شرایط سخت اقتصادی به وجود آمده برای بازرگانان و تاجران و کسبه آن دوره تاریخی بوده است. همچنین در برخی از کتیبه‌ها انتخاب آیات قرآنی در خصوص تشویق مردم به ساخت و تعمیر و آبادانی مساجد، توسط کسانی که به روز قیامت ایمان آورده و نماز می‌گزارند و زکات می‌دهند و در ادامه یادآور پاداش و ثواب چنین کارهای نیک و خیر که با هدف سرپا ماندن اماکن مذهبی (مساجد) بوده است. در کتیبه مسجد-مدرسه صادقیه هم اشاره به موضوع وقف دیده شده که در راستای حفاظت مداوم و همیشگی بنا در گذر زمان به کمک درآمدهای حاصله از موقوفات مسجد می‌باشد. نتیجه کلی که از تحلیل مضامین کتیبه‌ها به دست می‌آید حاکی از این است که هر یک از کتیبه‌ها دارای مفاهیم خاص و ویژه‌ای بوده و نشان از مسائل و اتفاقات حاکم بر شرایط و اوضاع اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و مذهبی، در دوره‌های مختلف تاریخی سپری شده در مجموعه بازار و به عبارتی در شهر تاریخی تبریز، دارد. نتایج به دست آمده در خصوص ارتباط میان مضمون و محتوای کتیبه‌ها با عناصر معماری انتخاب شده برای نصب آنها، نشانگر این موضوع است که مضمون کتیبه‌ها

نسبت به نوع بنا (ارزش و اهمیت آن) و هدف کتیبه، متغیر بوده و با توجه به وجود کتیبه‌هایی از دوره‌های مختلف تاریخی از جمله قراقویونلوها، ایلخانان، صفویه، قاجاریه و... که بیانگر وجود تنوع تاریخی در کتیبه‌ها است؛ توجه به این نکته که انتخاب بنا و مکان نصب کتیبه، نسبت به مضمون مورد نظر آن مرتبط و وابسته بوده، مشهود است. هرچند کتیبه‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی تهیه و نصب شده‌اند ولی در تمامی آنها، اصل بیان شده و توجه به موضوع هدف کتیبه، رعایت گردیده است. در این خصوص کتیبه‌ای که بر سردرب دروازه کهنه بازار نصب شده است؛ دارای مضمونی است از وصف دارالسلطنه تبریز و بانی احداث حصار شهر پس از ویران شدنش با زلزله، که هرکس وارد شهر می‌شود با چنین پیامی روبرو شده و اطلاعات کلی در

خصوص شهر و تاریخ آن دریافت کند. آنچه که از محتوا و مضمون کتیبه‌های بازخوانی شده به دست آمد؛ در جدول ۱ به صورت جامع و خلاصه تدوین شده است. در خاتمه، امید است عنوان بررسی شده و نتایج حاصله از پژوهش حاضر، موجب افزوده شدن آگاهی پژوهشگران و متخصصین امر و عموم، در زمینه مذکور شود و پژوهش‌های بیشتری در شناخت و شناساندن ثروت‌های فرهنگی و تاریخی به ارث مانده از اجداد و نیاکان انجام شود؛ چرا که افزایش سطح آگاهی در زمینه میراث فرهنگی، در پی خود شرایط حفاظت از آنها را خواهد داشت و از این طریق کمتر شاهد تخریب و از بین رفتن میراث ارزشمند کشور اسلامی عزیزمان خواهیم بود.

نمودار ۱. دیاگرام تحلیلی مفاهیم جامع بازخوانی شده از متون کتیبه‌های مقاله (مأخذ: نگارندگان، بر اساس یافته‌های تحقیق)

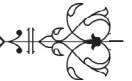
پی‌نوشت:

- ۱- Marco Polo.
- ۲- Ruy Gonzalez Clavijo.
- ۳- Arthur Upham Pope.
- ۴- خلدالله ملکه (خداوند ملک او را جاویدان بدارد).
- ۵- خلدالله سلطانه (خداوند سلطنت او را جاویدان بدارد).
- ۶- سپری شدن وقت، به آخر رسیدن چیزی، جدا شدن.
- ۷- آنکه مرتبت بلند و مقام بالا دارد.
- ۸- جمع نجم؛ ستارگان.
- ۹- زینت داده شده با زر، چیزی که با آب طلا نقاشی شده، طلاکوب.
- ۱۰- به رنگ آب، آبی، کبود، سبز اخضر.
- ۱۱- مانند و مثل جیوه.
- ۱۲- دو مهره کوچک شش‌وجهی مکعب مربعی مانند تاس.

- ۱۳- دو عالم، این جهان و آن جهان، دنیا و آخرت.
- ۱۴- نگهبان گنج خزانه، خزانه دار.
- ۱۵- مابین پارانته‌ها (...) بخش‌هایی از کتیبه می‌باشد که به صورت آیه‌های قرآنی آمده است.
- ۱۶- جزء سه، سوره آل عمران، آیه ۲۶ (ترجمه فارسی: بگو بار خدایا! تویی که فرمانفرمایی؛ هر آن کس را که خواهی فرمانروایی بخشی؛ و از هر که خواهی فرمانروایی را باز ستانی؛ و هر که را خواهی عزت بخشی؛ و هر که را خواهی خوار گردانی؛ همه خوبی‌ها به دست توست؛ و تو بر هر چیز توانایی).
- ۱۷- نیت، ضمیر، خاطر، اندیشه، راز و باطن شخص.
- ۱۸- تابان، درخشان.
- ۱۹- جزء هفده، سوره الحج، بخشی از آیه ۴۱ (ترجمه فارسی: همان کسانی که چون در زمین به آنان توانایی دهیم؛ نماز برپا می‌دارند و ذکات می‌دهند و به کارهای پسندیده وا می‌دارند؛ و از کارهای ناپسند باز می‌دارند؛ [و فرجام همه کارها از آن خداست]).
- ۲۰- جزء چهار، سوره آل عمران، آیه ۱۳۲ (ترجمه فارسی: و از خدا و رسول او فرمان ببرد؛ باشد که مشمول لطف و رحمت خدا شوید). نکته قابل ذکر در آیه موجود در کتیبه این است که در اصل آیه انتهای آن با کلمه «ترحمون» خاتمه می‌یابد؛ در صورتیکه در کتیبه مسجد جامع به عمد یا به سهو، آیه را با کلمه «تفلحون» به معنی «رستگار شدن» ختم نموده‌اند.
- ۲۱- پر شده، مملو، انباشته شده، آکنده.
- ۲۲- جزء هشت، سوره الاعراف، بخشی از آیه ۳۳ (ترجمه فارسی: بگو پروردگار من زشتکاری‌ها را چه آشکار باشند و چه پنهان و نیز گناهان و افزونی‌جستن به ناحق را، حرام کرده است)
- ۲۳- سخن‌چین.
- ۲۴- یقین کردن، باور کردن، بی‌گمان دانستن.
- ۲۵- جزء هفت، سوره المائده، آیه ۹۰ (ترجمه فارسی: ای کسانی که ایمان آورده‌اید؛ شراب و قمار و بت‌ها و گروبنندی با تیرها [پاره‌چوب‌هایی که به آن تفأل زده می‌شود] پلیدی و کار شیطان است؛ از آن اجتناب کنید تا رستگار شوید).
- ۲۶- جمع عرصه، کنایه از رستاخیز (روز قیامت) و صحرای محشر.
- ۲۷- نوعی ماده مخدر.
- ۲۸- شرابی که از آرد برنج و ارزن و جو تهیه کند.
- ۲۹- خوب و عجیب.
- ۳۰- جمع محل، محل‌ها، جاها.
- ۳۱- واگذاری زمین و ملک به کسی از طرف پادشاه، که آن شخص از طریق مالیات آن ملک برای خود درآمدی فراهم می‌آورد.
- ۳۲- جزء چهار، سوره آل عمران، بخشی از آیه ۱۳۵ (ترجمه فارسی: و آن کسان که چون مرتکب کاری زشت شوند یا به خود ستمی کنند؛ خدا را یاد می‌کنند و برای گناهان خویش آمرزش می‌خواهند...)
- ۳۳- نکوهیده، زشت، ناپسند.
- ۳۴- سخت و محکم.
- ۳۵- علاء الدین محمد تبریزی از استادان بزرگ خط ثلث و از شاگردان «ملا شمس الدین محمد تبریزی» بوده است.
- ۳۶- نوعی پارچه ابریشمی زردوزی شده که آنرا در بغداد می‌بافتند و شهرت بسیار داشته .
- ۳۷- نوعی تزئین لباس در دوره صفوی.
- ۳۸- نوعی شلوار گشاد و بلند و کف‌دار (دارای جوراب).
- ۳۹- پوست بز که دباغی شده باشد؛ چرمی است رنگین و خوش بو.
- ۴۰- مالیاتی که به مال‌التجاره می‌بستند (از دوره ایلخانیان) / رسومات و عوارض شهرداری.
- ۴۱- باقی مانده، به جا مانده.
- ۴۲- حراست شده، حفظ شده. / «ممالک محروسه» عنوانی که در عهد قاجاریه به کشور ایران داده بودند.
- ۴۳- جمع شارع: راه‌های وسیع، جاده‌ها.
- ۴۴- در جاهایی که از علامت «[*]» استفاده شده؛ به علت وجود آسیب در متن کتیبه، باز خوانی آن مقدور نبوده است.
- ۴۵- جزء دو، سوره بقره، آیه ۱۸۱ (ترجمه فارسی: پس هر کس آن [وصیت] را بعد از شنیدنش تغییر دهد؛ گناهش تنها بر [گردن] کسانی

- است که آن را تغییر می‌دهند. آری! خدا شنوای داناست).
- ۴۶- جزء هجده، سوره المؤمنون، آیات ۷ تا ۱۷ (ترجمه فارسی: به نام خداوند بخشنده و مهربان. به تحقیق رستگار شدند مؤمنان (۱) آنان که در نمازشان خشوع می‌ورزند؛ (۲) و آنان که از بیهوده اعراض می‌کنند؛ (۳) و آنان که زکات را می‌پردازند؛ (۴) و آنان که شرمگاه خود را نگه می‌دارند؛ (۵) جز بر همسران یا کنیزان خویش، که در نزدیکی با آنان مورد ملامت قرار نمی‌گیرند؛ (۶) و کسانی که غیر از این دو بجویند از حد خویش تجاوز کرده‌اند (۷)).
- ۴۷- جزء ده، سوره التوبه، آیات ۱۸ و ۱۹ (ترجمه فارسی: مسجدهای خدا را کسانی عمارت می‌کنند که به خدا و روز قیامت ایمان آورده‌اند و نماز می‌گزارند و زکات می‌دهند و جز از خدا نمی‌ترسند. امید است که اینان از هدایت یافتگان باشند. (۱۸) آیا آب‌دادن به حاجیان و آباد کردن مسجد الحرام را مانند کسی که به خدا و روز قیامت ایمان آورده و در راه خدا جهاد کرده؛ برابر می‌دانید؟ نه! نزد خدا برابر نیستند و خدا بیدادگران را هدایت نمی‌کند. (۱۹)).
- ۴۸- کارفرما، کارگزار، مباشر، ناظر، پیشکار؛ کلمه ای که به عنوان احترام به اشخاص گویند.
- ۴۹- پوشاندن و آمرزیدن گناه، چشم پوشیدن و درگذشتن از گناه کسی، آمرزش؛ عنوانی که قبل از اسم شخص از دنیا رفته می‌آورند.
- ۵۰- جمع نائب؛ وکیل‌ها، گماشتگان. عنوانی که در زمان صفویه و قاجاریه به شاهزادگان اطلاق می‌شد.
- ۵۱- خداوند پاک و پاکیزه گرداند خاک او را؛ دعایی که پس از نام شخص متوفی گفته می‌شود.
- ۵۲- تلمیحی است به آیه ۳۵ از سوره فاطر: الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نُصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ: آن خدایی که ما را از فضل خویش بدین سرای جاویدان درآورد؛ که در آنجا نه رنجی به ما می‌رسد و نه خستگی.
- ۵۳- پیامبر اکرم (ص) درباره حضرت علی (ع) فرمود: «انت منی بمنزله هرون من موسی» (شیخ عباس قمی، ۱۳۸۹: ۱۰۹).
- ۵۴- گفته شده، نطق شده، مفهوم.
- ۵۵- جزء هجده، سوره النور، آیات ۲۷ و ۲۸ (ترجمه فارسی: ای کسانی که ایمان آورده‌اید؛ به خانه‌ای غیر از خانه خود، بی آنکه اجازت طلبیده و بر ساکنانش سلام کرده باشید؛ داخل مشوید. این برای شما بهتر است؛ باشد که پند گیرید. (۲۷) و اگر در خانه، کسی را نیافتید؛ داخل مشوید تا شما را رخصت دهند. و اگر گویند بازگردید؛ بازگردید. این برایتان پاکیزه‌تر است. و خدا به هر کاری که می‌کنید آگاه است. (۲۸)).
- ۵۶- جمع نازله؛ بلاها، مصیبت‌ها.
- ۵۷- فیض رسانیدن، بهره دادن، خیر بسیار رسانیدن.
- ۵۸- جمع مسموع و مسمعه؛ گوش‌ها.
- ۵۹- جمع عسکر؛ لشکرها، سپاه‌ها.
- ۶۰- بزرگ گردانیدن، بزرگ شمردن، بزرگداشت.
- ۶۱- جمع بکاول؛ ۱- مباشر تهیه غذا و آشامیدنی جهت شاهان و امیران. ۲- مأمور سر رشته داری قشون که از جمله وظایف او پرداخت مزد سپاهیان و تقسیم غنایم بوده است (دوره ایلخانان مغول و تیموری). ۳- متصدی سر رشته داری که مأمور تهیه غذا برای سکنه (مدرسه) و خانقاه) بود.
- ۶۲- احمد خان مقدم از طائفه خوانین ترک و رئیس ایل مقدم و بیگلربیگی مراغه بود. در ایام حکومت زندیه یکی از امراء بزرگ آذربایجان شمرده می‌شد. پس از تسلط قاجاریه به آذربایجان او نیز مانند سایر خوانین مطیع و فرمانبردار شد.
- ۶۳- تازه، نوآیین، ابداع.
- ۶۴- کلمه صادرات در همه جا صادرات نوشته شده است.
- ۶۵- اسم جمعی که بر اصناف حرف و صنعت و رعیت بندگان و مالیات و بدهی آنها.
- ۶۶- جمع متاع؛ کالاها.
- ۶۷- جمع قماش؛ جامه‌های پشمینه و رخت‌ها و متاع‌ها.
- ۶۸- جمع مصر؛ شهرها، شهرهای کلان.
- ۶۹- جمع عصر؛ روزگاران، زمان‌ها، دورها.
- ۷۰- آنچه که برعهده و ذمه کسی باشد؛ غیرمسلمانی که به علت پرداخت جزیه، جان و مالش در پناه اسلام است. جزیه: اسم مالی (جنس یا نقد) که اهل کتاب هر سال به دولت اسلامی پرداختند.
- ۷۱- یکباره، یکبارگی، بیکبار.
- ۷۲- پیش پرداخت، یاری نمودن.

- ۷۳- به سرآمدن روزگار، سپری شدن روزگار.
۷۴- خداوند، پادشاه، امیر، بزرگ قوم.
۷۵- عدل و داد کردن، دادگری، دادگستری.
۷۶- حصن: قلعه، دژ، پناهگاه، جای محکم و استوار و بلند.
۷۷- یاجوج و ماجوج؛ اشاره به نام دو قوم است که در قرآن کریم، مردمی مفسد خوانده شده‌اند که ذوالقرنین برای ممانعت از هجوم آنان سدی بسته است.
۷۸- جمع حاسد؛ حسودان، بدخواهان، بداندیشان.
۷۹- نی، قلم نی.
۸۰- سراینده‌ی این قطعه شعر کتیبه از حاج ملا هادی همدانی متخلص به «نسبت» است.
۸۱- کشور ایران از زمان شاه عباس به پنج سرزمین، بخش شده بود و هر کدام از آن سرزمین‌ها را نیز به بخش‌های کوچک‌تر تقسیم کرده بودند. «خان» بالاترین مقامی بود که از طرف شاه برای اداره یک سرزمین گماشته می‌شد و تنها زیر نظر شاه انجام کار کرده و تنها به او پاسخگو بود. سرزمین زیر فرمان یک خان، خود به چند بخش تقسیم می‌شد که اداره آنها را افرادی که دارای سمت «سلطان» بودند، به دوش داشتند. سلطان‌ها به راستی والیان درجه دوم بودند. مقام پسین در میان والیان پس از سلطان «بیگلربیگی» نام داش. و این اصطلاح در دوره قاجار نیز به کار برده می‌شد.

منابع:

۱. قرآن کریم.
۲. پوپ، آرتور ایهام. ۱۹۳۹. معماری ایران. ترجمه‌ی غلام حسین صدری افشار. ۱۳۷۳. تهران: فرهنگان.
۳. پوپ، آرتور ایهام. ۱۹۳۹. معماری ایران. ترجمه‌ی غلام حسین صدری افشار. ۱۳۸۶. تهران: اختران.
۴. دهخدا، علی اکبر. ۱۳۵۱. لغت‌نامه دهخدا، جلد ۴۰. تهران: دانشگاه تهران.
۵. شفقی، سیروس. ۱۳۷۲. نقش بازار در ساختار فضائی شهر تبریز. در مجموعه مقالات نخستین مجمع بررسی بازار در فرهنگ و تمدن جهان اسلام، ویراسته‌ی عبدالرحمن وهاب زاده، ۲۳-۳۱. تبریز: دانشگاه تبریز و سازمان میراث فرهنگی.
۶. عمرانی، بهروز، و حسین اسمعیلی سنگری. ۱۳۸۵. بافت تاریخی شهر تبریز. تهران: سمیرا.
۷. قمی، شیخ عباس. ۱۳۸۹. منتهی الآمال. تهران: هاتف.
۸. کارنگ، عبدالعلی. ۱۳۵۱. آثار باستانی آذربایجان، جلد ۱. تهران: انجمن آثار ملی.
۹. کلاویخو، روی گونزالس. ۱۸۵۹. سفرنامه کلاویخو. ترجمه‌ی مسعود رجب نیا. ۱۳۷۵. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۰. میر عماد، الحسنی. ۱۳۷۱. رساله آداب المشق. تهران: مبلغان.
۱۱. مکی نژاد، مهدی، حبیب الله آیت اللهی، و محمد مهدی هراتی. ۱۳۸۸. تناسب و ترکیب در کتیبه محراب مسجد جامع تبریز. فصلنامه علمی پژوهشی هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی (۴۰): ۸۱-۸۸.
۱۲. نادر میرزا. ۱۳۷۳. تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تبریز: ستوده.
۱۳. نقی زاده، محمد. ۱۳۸۵. معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری). اصفهان: راهیان.

References:

1. Holy Quran.
2. Clavijo, Ruy Gonzalez. 1895. *Safarname Clavijo*. Translated by Masoud Rajabnia. 1996. Tehran: Elmi Farhangi Publishing.
3. Dehkhoda, Aliakbar. 1972. *Dehkhoda Dictionary*, Vol.40. Tehran: University of Tehran.
4. Karang, Abd al-Ali. 1972. *Ancient Monuments of Azerbaijan. Vol.1*. Tehran: National Monuments Society.
5. Makkinejhad, Mahdi, Habibollah Ayatollahi, and Muhammad Mahdi Harati. 2009. Proportions and Combinations in the Mihrab Inscription of Tabriz Jame Mosque. *Honar-ha-ye-Ziba (Honar-ha-ye-Tajassomi)* (40): 81-88.
6. Mir Emad, Alhasani. 1992. *Resale Adab-ol-mashgh*. Tehran: Moballeghan.
7. Nader Mirza. 1994. *History and Geography of Dar al-Saltaneh Tabriz*. Corrected by Gholamreza Tabatabaei Majd. Tabriz: Sotude.

8. Naghizadeh, Muhammad. 2006. *The Islamic Architecture and Urbanism*. Isfahan: Rahian.
9. Omrani, Behruz, and Esmaeili Sangari, Hossein. 2006. *Historic Fabric of Tabriz City*. Tehran: Samira.
10. Pope, Arthur Upham. 1939. *The Architecture of the Iran*. Translated by Gholam Hossein Sadri Afshar. 1994. Tehran: Farhangian.
11. Pope, Arthur Upham. 1939. *The Architecture of the Iran*. Translated by Gholam Hossein Sadri Afshar. 2007. Tehran: Akhtaran.
12. Qomi, Sheikh Abbas. 2010. *Montaha al-Amal*. Tehran: Hatef.
13. Shafaghi, Sirus. 1993. The Role of the Bazaar in the City of Tabriz. In *Articles of the First Assembly of Bazaar Review in Culture and Civilization of The Islamic World*, Edited by Abdolrahman Vahhabzade, 23-31. Tabriz: University of Tabriz & Cultural Heritage Organization.

Deciphering of Immovable Inscription Documents in World Heritage of Tabriz Historic Bazaar Complex

Hossein Esmaeili Sangari*

Academic Board Member of Research Center of State Cultural Heritage Organization

Vahid Eilaei**

M.A. in Restoration and Rehabilitation of Historic Urban Fabrics & Buildings, Restoration Expert of World Heritage Base of Tabriz Historic Bazaar Complex.

Received: 24/11/ 2014

Accepted: 10/03/2015

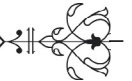
Abstract

Immovable inscriptions are considered as one of the most important works and among the historical documents in cultural assets of our dear country, which were installed on selected parts of historical buildings and outstanding monuments and were always noticeable. The role of inscriptions as the basic and effective tools is important in terms of manifesting and implication of educational and educative also the identity, construction date, founder, names of masters and artists of the building, especially its architect, and other information that may change based on the importance and situation of the building.

The inscriptions show an integration of other arts, the most important of which is calligraphy and we can find its importance in the verses descended to our prophet (Muhammad, peace be upon him) -the first in Alagh Chapter; the first chapter descended to prophet- that reminds the human that from whom has he learned writing and the second in Ghalam Chapter, swear to pen and what it writes. In this study, we intend to have a research about immovable inscription documents of Tabriz Historic Bazaar Complex using descriptive- analytical method documented by field studies and have a review on importance and characteristics of script and calligraphy in bringing inscription art to its highest peak and decipher the contents hidden in them.

Here, Tabriz Historic Bazaar with the area of more than 27 hectares and more than 160 architectural elements is the greatest national registered work and the largest brick conjunct roofed historical complex of the world (registered in World Heritage List of UNESCO as "Tabriz Historic Bazaar Complex" in 2010).

Tabriz Bazaar as a complete urban block (with different commercial, religious, cultural, educational, health, sport and residential complexes) is a unique sample of urban development elements of Islamic era. As most of famous historians and tourists have described it and told. Marco Polo reports on variation of goods and commodities made in Tabriz in the second half of Hijri century (1271) and mentions the great hidden wealth in Tabriz Bazaar and continues; the residents of Tabriz made their living through trading and providing of different commodities. Beside the historical documents we witness the stone, plaster and tile inscriptive documents in different parts of Tabriz Historic Bazaar Complex that prove the identity and authenticity

and existence of the complex with their different contents. These inscriptive documents have an important role in saving of information and communication of thoughts, ideas and human civilization from previous generations to the present generation. So, the described importance of deciphering of inscription documents' contents as immovable documents in Tabriz Historic Bazaar resulted in making a research on them in order to analyze their contents and concepts beside documentation of their shapes.

On the whole, the thing that expresses the contents and concepts of an inscriptive document is detected through an intermediate art called "script", which is in fact an art or tool to register and write the mentalities and thoughts using the signs that are familiar to eyes. In fact, from the moment that human attempted to draw what he thinks, he took steps to the world of script and writing, from the paintings on the walls of caves up to Ancient Egyptian hieroglyphic lines and its evolution during the history until invention of script and calligraphy and transferring it on inscription documents. The scripts used on Iranian inscription documents are divided into two categories: script in pre-Islamic era and script after accepting Islam by Iranians. The inscript documents studies here are relevant to the second type of script (script after accepting Islam). This study deals with deciphering of the shape and contents of inscript documents and their concepts and a description of the building, place of installation of inscript documents and deciphering of their contents are hinted in this study and the results obtained from analysis are mentioned. The present research is a field study and deciphering of forms are conducted using "Charmebardari" -a technique for primary sampling of designs and scripts of inscriptive documents and architectural decorations- at the end using computer software.

At the end; the results obtained from interpreted concepts of inscriptive documents' deciphering contained very important and valuable information about the society at the time of creating that inscription document which can be categorized in two groups: the first group encompasses the spiritual concepts and the second group encompasses the applied concepts and each group is divided into subgroups and components (diagram1). Drawing the analytical diagram of the mentioned concepts we can clearly understand the existence of precise principles and order, which are intelligently applied in management of cities during Islamic era and have shown the society a transcendental way with wisely integration (in spiritual and applied concepts) of world and other worldly issues in order for accomplishment of those objectives taking advantages of the primary and basic principles of Islam.

Here, the religious architecture, as a whole, and inscriptive documents, as a part of it, have been able to be a manifestation of God in the space of Islamic architecture with their dual application both in their own nature and with words contained in them.

Keywords: Immovable Inscriptive Documents, Script & Calligraphy, Deciphering the Contents of Inscriptions, Tabriz Historic Bazaar.

Managing Director: vice chancellor for
research-Iran University of Science and Technology

Editor-in-chief: Abdol Hamid Noghreh Kar

Administrative Director:

Mohammad Mannan Raeesi

Administrative assistant:

AmirHosein Yousefi / Famela Memar Zanjani

Persian literary Editor:

Sara Motevalli, Mohammad Naghi Taskin Doost

English literary editor: Mojtaba Hakimollhi

Editorial Board Members:

Seyyed Gholam Reza Eslami: Associate Professor,
Tehran University

Hasan Bolkhari: Associate Professor, Tehran University

Mostafa Behzadfar: Professor,

Iran University of Science and Technology

Mohammad Reza Pourjafar: Professor,

Tarbiat Modares University

Mahdi Hamzeh Nejad: Assistant Professor,

Iran University of Science and Technology

Esmail Shieh: Professor, Iran University

of Science and Technology

Manoochehr Tabibian: Professor, Tehran University

Mohsen Faizi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Hamid Majedi: Associate Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Asghar Mohammad Moradi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Gholam Hossein Memariyan: Professor, Iran University

of Science and Technology

Fatemeh Mehdizadeh: Associate Professor, Iran University

of Science and Technology

Mohammad Naghizade: Assistant Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Ali Yaran: Associate Professor, Iran Ministry of Science,

Research and Technology

Design assistant: Eng AmirHosein Yousefi

Reviewers for Volume1, Number5:

Bahman Adibzadeh, Associate professor, Shahid
Beheshti University

Ali Asadpoor: Lecturer, Shiraz Art University

Mohammad Reza Bemanian: Professor, Tarbiat
Modares University

Parisa Hashempoor: Assistant Professor, Tabriz
Islamic Art University

Heidar Jahan Bakhsh: Assistant Professor, Payam
Noor University

Mahdi Khakzand: Assistant professor, Iran
University of Science and Technology

Gholam Hosein Memarian: Professor, University
of Science and Technology

Abolfazl Meshkini: Assistant professor, Tarbiat
Modares University

Salahedin Molanaei: Assistant Professor,
University of Kurdistan

Asghar Moradi: Professor, Iran University of
Science and Technology

Masood Nari Qomi: Lecturer, Kashan University

Mohammad Manan Raeesi: Assistant Professor,
Iran University of Science and Technology

Ali Mohammad Ranjbar kermani: Assistant
Professor, Qom University

Hasan Sajadzadeh: Assistant professor, Hamedan
Bu-Ali University

Ali Akbar Taghvae: Associate professor, Tarbiat
Modares University

Behzad Vasiq: Assistant Professor
Jondy Shapoor University

Mohammad Hosein Zakari: Assistant professor,
Shiraz University

▣ **Mosque design patterns in contemporary architecture**

Mohammadjavad Mahdaveinejad / Mohammad Mashayekhi / Monireh Bahrami

▣ **Tuba concept's role in formation of illustrious Safavid domes**

Hadi Safaeipour / Gholam Hossein Memarian / Mommad Reza Bemanian

▣ **The Concept of Persistence in Islamic Architecture and comparing it to the Concept of Sustainability in Contemporary Architecture**

Faezeh Shafiyani Daryani / Mohammadreza Pourjafar / Alireza Ghobadi

▣ **Persian Garden as Healing Garden An Approach with Islamic Influences**

Karim Mardomi / Sedigheh Mirhashemi / Kasra Hassanpour

▣ **Chaharsofeh Pattern Typology at Iranian Architecture and Its Evolution**

Asadollah Jodaki Azizi / Seyyed Rasool Mousavi Haji / Reza Mehrafarin

▣ **Reviewing the characteristics of the entrance as a articulation and visual privacy in adjacent public space Case study; Laft port**

Mehran alialhesabi / Abolfazl ghorbani

▣ **Deciphering of Immovable Inscription Documents in World Heritage of Tabriz Historic Bazaar Complex**

Hossein Esmaeili Sangari / Vahid Eilaei